

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет

Кафедра історії України

Середня освіта (Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

Географія «Скіфського логоса» Геродота історіографічний аспект

Студента Страшка Дмитра Михайловича

Науковий керівник Москаленко Олександр Юрійович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України

Рецензент _____
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене
звання)

Рецензент _____
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене
звання)

Допущено до захисту
Завідувач кафедри

(посада) (підпис) (дата) (ініціали та прізвище)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	1
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ГЕРОДОТА ЯК ДЖЕРЕЛО.....	7
1.1 «Історія» Геродота в 9 книгах. Критична оцінка написання	7
1.2 Скіфський логос Геродота, як першоджерело історії Скіфії	18
РОЗДІЛ 2. ТЕРИТОРІЯ СКІФІЇ ТА ЇЇ НАСЕЛЕННЯ ЗА ОПИСАМИ ГЕРОДОТА.....	26
2.1 Визначення територіальних меж Скіфії	26
2.2 Походження, етнографія скіфів і географічний простір в логосі Геродота.....	34
2.3 Скіфський сакральний центр Еksamпай та гіпотези його локалізації	40
РОЗДІЛ 3. ГІПОТЕЗИ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОКАЗИ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ОПИСАНИХ ГЕРОДОТОМ В СКІФЬСЬКОМУ ЛОГОСІ САКРАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ ТА МІСТ	47
3.1 Чаша царя Аріанта: вимисел чи реальність	47
3.2 Гіпотеза та археологічні докази локалізації Більського городища із містом Гелон Геродота.....	58
ВИСНОВОК	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79
ДОДАТКИ	85

ВСТУП

Актуальність теми. Геродот (народився між 490 і 480 роками - помер між 430 - 424 роками до н. е.) – давньогрецький історик, уродженець міста Галікарнас (на Південному Заході Малої Азії); походив із сім'ї, яка грала значну роль у політичному житті міста. Брав участь у боротьбі проти тиранічної влади та був змушений залишити батьківщину. Геродоту, безумовно, було відомо західне узбережжя Чорного моря - від Візантії до Ольвії, де він прожив деякий час, збираючи відомості про Скіфію. Мабуть, Геродот здійснив поїздку Чорним морем і вздовж його північного узбережжя.

Написана на іонійському діалекті праця Геродота, умовно звана "Історією", залишилася незакінченою. Згодом олександрійські вчені розділили його на 9 книг (за кількістю муз) та назвали їх «Музами». Вона містить великий географічний, етнографічний та історичний матеріал.

Геродот не завжди зосереджує увагу на головній темі; він докладно визначає країни, що у складі Перської держави, викладає їхню історію (з найбільшою деталізацією - Лідії, Мідії, Єгипту), звичаї жителів. Велике місце приділено і самій Персії.

Розповідаючи про похід Дарія I на Скіфію, Геродот подав нарис її географії, а також клімату та фауни, охарактеризував побут, звичаї й релігію її народу, записав скіфські і грецькі перекази про їх появу в Північному Причорномор'ї й про витіснення ними кіммерійців, навів детальний опис ближніх та дальніх сусідів скіфів в Східній Європі та давній торговельний шлях зі Скіфії до Уральських гір. Геродот перелічив імена скіфських богів та деяких скіфів царського роду, що надало змогу остаточно установити приналежність зазначеного племені до іраномовних племен. Багато відомостей в «Історії» Геродота підкріплено сучасними археологічними дослідженнями.

Загалом праця «батька історії» (як прийнято називати Геродота вже з давніх часів) – найцінніше джерело, що містить, в основі своїй достовірний

запас історичних, географічних та етнографічних відомостей, і саме тому вона виступає першоджерелом для дослідження історії України найдавніших часів.

Мета роботи полягає в комплексному вивченні особливостей географії скіфського логоса Геродота.

Для досягнення поставленої мети в роботі необхідно вирішити наступні **завдання:**

- дослідити «Історію» Геродота в 9 книгах та перші згадки про Скіфію;
- охарактеризувати скіфський логос Геродота, як першоджерела історії Скіфії;
- з'ясувати територіальні межі Скіфії відповідно до свідчень Геродота;
- розглянути походження, етнографію скіфів і географічний простір згідно скіфського логосі Геродота;
- навести дані щодо скіфського сакрального центру Еksamпай та гіпотези його локалізації;
- виявити можливі свідчення реальності чаші існування царя Аріанта;
- дослідити археологічні докази локалізації Більського городища із містом Гелон Геродота.

Об'єктом дослідження виступає географія скіфського логоса Геродота.

Предметом дослідження є археологічні доводи існування населених пунктів та сакральних місць зі скіфського логоса Геродота.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Скіфії в часи Геродота.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 490-424 рр. до н. е., проте задля з'ясування окремих висхідних аспектів, розуміння результатів та значення певних подій іноді виникала необхідність відходити від визначеного періоду часу.

З огляду на специфіку тематики нашого дослідження варто зосередити увагу на комплексі джерел, які були використані у процесі роботи.

Першу групу становлять писемні джерела. Головним писемним джерелом

виступає «Історія» Геродота.

Геродоту належить перший опис Скіфії і народів, що населяють її. Скіфський логос Геродота і нині залишається найважливішим історичним свідченням, з яким співвідносять і за допомогою якого пояснюють нові матеріали, що надходять у розпорядження дослідників.

Другу групу становлять дані археологічних розкопок.

Археологічні розвідки в окрузі Більського городища з метою виявлення поселення скіфського часу здійснювало багато дослідників. Нині в наявності істориків є багата археологічна основа, яка має вирішити наукові проблеми щодо вивчення Більського городища та його округи, а також й усього регіону Східної Європи. До актуальних проблем вивчення історії скіфів відноситься археологічна ідентифікація описаного Геродотом міста Гелон. Звідси особливого значення набуває питання: чи достатньо на сьогодні археологічних джерел для ототожнення Більського городища з містом Гелон, що і необхідно буде вирішити в процесі дослідження.

Усесторонній аналіз джерельної бази свідчить, що вона є доволі репрезентативна та дає змогу ґрунтовно висвітлити визначену проблему.

Історіографію проблеми умовно можна розділити на два періоди: радянський й сучасний.

До представників радянського періоду, які досліджували «Історію» Геродота, а також географію скіфського логоса варто віднести Агбунов М.В., Артамонов М. І., Граков Б.Н., Гриневич К. Е., Доватур А.І., Жебелев С. О., Клочко В.І., Манцевич О.П., Марченко К.К., Мелюкова А.І., Щеглов О.М., Раєвський Д.С., Рібаков Б. О. Нейхардт О. О., Русяєва О. С., Скржинська М. В., Тереножкін А.І., Мозолевський Б.Н., Черненко Е.В. та ін.

Представниками сучасного періоду дослідження географії скіфського логоса Геродота, зокрема є: Білецький А. О., Гаврилюк Н.О., Гавриш П. Я., Гумільов Л.М., Монахов С.Ю., Петрук В. І., Петрухін В. Я., Полін С. В., Ростовцев М. І. Тимченко Н.П., Широкова Н.С., Шрамко Б. А. та ін.

Структура роботи обумовлена метою і завданнями дослідження. До

складу роботи входить вступ, три розділи, висновок, список використаних джерел, додатки. Загальний обсяг роботи становить 91 сторінки. Список використаних джерел налічує 66 найменувань. Робота містить 2 таблиці та 4 додатки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ГЕРОДОТА ЯК ДЖЕРЕЛО

1.1 «Історія» Геродота в 9 книгах. Критична оцінка написання

З-поміж перших логографів V ст. до н. е., який намагався надати своїм творам не тільки блискавичного літературного оформлення, але і досягнути об'єктивного наукового змісту, був Геродот. Почавши працювати над своєю майбутньою працею як логограф, він закінчував її уже як історик. Чимало сучасних істориків вважають творчість Геродота повноцінним науковим історичним дослідженням.

Варто зазначити, що довга подорож Геродота унікальна в історії Давньої Греції як за тривалістю, так і за масштабом. Геродот спочатку відправився в те місце, яке йому було найбільш знайоме, де міг отримати досвід мандрівника з мінімальним ризиком. Це іонійські міста. Потім він попрямував до берегів Геллеспонтської протоки і перетнув її до Фракії та Македонії. Після знайомства з цими країнами він вирушив на узбережжя Понта Евксінського, який греки називали на той час Чорним морем. Поблизу Візантії, біля Босфору, Геродот сів на торгове судно і поплив на північ уздовж узбережжя до гирла Дунаю. [8].

Від Дунаю на схід від північного узбережжя Евксінського Понту простягаються широкі пасовища, куди мігрували скіфські племена. Про них у Греції ходять багато чуток, але мало хто з греків нічого не знає про скіфів. Країна на північ від Понта Евксінського греки називали Скіфією, а її жителі вважалися найсміливішими і непереможними, оскільки змогли перемогти величезну армію перського царя Дарія I. Геродот дуже цікавився скіфами і намагався якомога більше дізнатися про їхні звичаї та побут. [9].

За два століття до Геродота греки почали досліджувати північне узбережжя Чорного моря, де заснували торгові пости та міста. У той час

Ольвією (грецьким означає «щастя») було засновано одне з найбільших міст північної столиці, тут був «батько історії». Він надовго перебував в Ольвії, щоб детальніше вивчити Скіфію та її людей

Після Скіфії Геродот відвідав східне і південне узбережжя Чорного моря, а потім повернувся до Іонії. Після невеликої перерви, ймовірно, у колі друзів і знайомих, на острові Самос його дорога простягнулася на схід, через Перську імперію, до знаменитого Вавилону. Оскільки Геродот офіційно вважався підданим Персії, він міг би отримати дозвіл від місцевих органів влади перетнути Перську імперію. Це захоплююча подорож, сповнена пригод і незабутніх вражень. Це повністю відображено в історичних розділах дев'яти книг. Не менш цікавою і змістовною є подорож до Єгипту, яка також детально описана в творах. Пізніше Геродот познайомився з країнами та островами Східного Середземномор'я.

Подорожі стали бездонною ямою знань, відкриттів і вражень. Куди б не був Геродот, він уважно спостерігав за життям і звичаями людей, невтомно вивчав і вивчав їхню історію. Безсумнівно, що це головна мета його багаторічної подорожі. Геродот не механічно накопичував знання і не набирався вражень, а потім демонстрував їх перед іншими. Він завжди, а може навіть ризикувати життям чи здоров'ям, якомога більше вивчає, щоб з'ясувати суперечливі питання, такі як новітня історія, географія, етнографія. Те, що він дізнався під час своїх подорожей, заклало міцну основу для створення ним чудової "Історії у дев'яти книгах" [48, с. 25].

Варто зазначити, що Геродот витратив десятиліття на створення епічного твору «Історія дев'яти книг». Дослідники, які вивчають його роботи, вважають, що історик спочатку не мав чіткого плану роботи, а пішов відомим шляхом, започаткованим його попередниками та філологами, — збирав цікаві джерела на популярні теми та спритно записував їх у вигляді сюжету. Таким чином можна завоювати прихильність читачів і слухачів, тим самим здобути славу і багатство [10].

Праця Геродота поділяється на дві головні частини. Перша охоплює I, II,

III, IV та початок V книги, котра складається із окремих логосів. Вона є ніби прелюдією до провідної теми твору, викладеної в другій частині – воєнному протистоянню Греції та Персії.

В першій частині "Історії" дослідники виділяють десять окремих логосів, хоча стосовно цього є різні думки. Це такі логоси:

1. "Лідійський" [I, 6–94];
2. "Мідійський" [I, 95–177, 201–216];
3. "Ассирійський" ("Вавилонський") [I, 178–200];
4. "Єгипетський" [II, 1–182];
5. "Перський" [III, 1–97, 117–160];
6. "Індійський" [III, 98–106];
7. "Аравійський" [III, 107–113];
8. "Скіфський" [IV, 1–144];
9. "Лівійський" [IV, 145–199];
10. "Фракійський" [V, 2–27].

Багато сучасних учених вважають, що Геродот вперше мав конкретний творчий план, коли був у Дельфах. Де і почався збір інформації для майбутньої роботи. Він втілював свій план як «батько історії», переважно в Афінах, а потім у Фрісії. «Історія» виходить з-під авторського пера — саме в тій формі, в якій вона була спочатку задумана. Однак деякі дослідники вважають, що Геродот не встигає завершити цей твір у своєму житті, оскільки фінал сюжетної лінії майже наполовину. Ця версія стає все більш популярною [3, с. 148].

За іншою версією, Геродот почав цю роботу, коли був засланий на Самос, а потім продовжував працювати в Афінах. Саме там, натхненний своїм успіхом, він почав з більшим ентузіазмом вивчати «історію», центральною темою якої була греко-перська війна 500-449 рр. до н.е. е. і Афіни відіграли провідну роль у перемозі греків.

Про історію написання «Історії дев'яти книг» можна сказати й по-іншому. За її словами, цей твір спочатку розглядався як цілісне творіння, тісно пов'язане перехресною сюжетною лінією. До цього великого твору Геродот

додав різноманітні матеріали, які постійно доповнюються в процесі творчості, але суворо підпорядковуються головній меті.

Найавторитетнішою є позиція відомої ересі Якобі, який стверджував, що діяльність Геродота поділяється на етапи. Етап перший проходив під впливом творчості іонійських гасел, це тоді коли основною метою літературних творів було написання особистих оповідань, присвячених ознакам окремих країн чи тем. Геродот написав свій логотип за традиційною схемою іонійського маркера, але його творчість характеризується намаганням залучити якомога більше різноманітних джерел, критично оцінюючи їх, блискучим літературним талантом автора. Більшість прикмет, що містяться в «Історії», засновані на даних, зібраних Геродотом під час його далеких подорожей [56, с. 33].

Другий етап творчості Геродота розпочався в Афінах, де він був сповнений афінського духу, що справило значний вплив на його літературну творчість. Тема «Історії» — події Гіппократової війни. Вступна частина основного сюжету включає попередньо написаний логотип, що вносить колорит і різноманітність у роботу. У середині V ст. В Афінах до нашої ери існував стійкий попит на історико-філософські літературні твори. Геродот був популярний серед афінян. Досягши вершини слави, виконав важливе суспільне та політичне замовлення афінської правлячої еліти та прикрасив вирішальну роль міста Афін у здобутті перемоги над Персією. [56, с. 34].

Геродот, як творець, народився в іонійській школі, але намагався перевершити своїх попередників, спершу зосередившись на якісному вдосконаленні джерела своїх творів. Він намагався вирішити цю проблему, розширивши коло джерел і критично осмисливши їх. За кількістю використаних матеріалів і їх науково-літературної обробки Геродот значно перевершив своїх попередників і сучасних письменників.

Більшість дослідників Геродота сходяться на думці, що Геродот завершив основну роботу зі збору матеріалів для історії ще до того, як почав писати цю роботу. Перш за все, це стосується першої його частини, яка складається з раніше написаного логотипу. Аналіз показує, що друга частина «історії», що

охоплює війну Гіппократа, має зовсім іншу джерельну основу, і є очевидні й чіткі відмінності в обробці та викладі матеріалів.

Джерелами, якими користувався Геродот, можна об'єднати у декілька груп:

- 1) особисті спостереження автора;
- 2) усні перекази;
- 3) документальні;
- 4) літературні.

Особисті спостереження і дослідження Геродота добре простежуються в його працях, і сучасні вчені називають це «автопсія». Матеріали, засновані на власному враженні автора як очевидця, отримують найвищу оцінку за свою об'єктивність. По-перше, це географічні та етнографічні дані про держави, які відвідували історики. Сюди варто додати надзвичайно цінний опис місцевої архітектури та археологічних решток. Інформація, зібрана Геродотом під час його подорожей, мала неточності чи суперечності, хоча іноді й перебільшені. Загалом, на сторінці «Історія» автор постає як допитливий, прискіпливий, серйозний і досить об'єктивний спостерігач і дослідник.

Геродотову автопсію у тексті науковці виділяють в трьох випадках:

- 1) це коли автор прямо говорить про те, що бачив на власні очі;
- 2) прямої вказівки автора на власне спостереження немає, проте контекст, зміст й характер інформації із великою долею імовірності дає змогу вбачати тут автопсію;
- 3) стиль викладу і змісту нашоухує на думку, що так могла писати людина, котра була безпосереднім спостерігачем.

Геродот не був пасивним спостерігачем під час своїх подорожей, він збирав маркувальні матеріали. По можливості намагається їздити туди, куди його співвітчизники бувають рідко або взагалі не ходять. Відхиляючись від основного маршруту Геродот особисто відвідує відомі історичні місця та пам'ятки. Уважно спостерігає, розпитує керівників та місцевих жителів, а іноді навіть робить власні заміри. Так Геродот збирає матеріали для своєї праці, і

сучасні дослідники особливо цінують це і вважають його об'єктивним і достовірним. Опис деяких історико-археологічних об'єктів сьогодні має особливу цінність, оскільки з часом вони або сильно пошкоджені, або зовсім зникли. Якщо ви звернетесь до «Єгипетського логосу», ви знайдете багато прикладів [11].

Проте не варто сліпо довіряти Геродоту як очевидцю, на що в свій час вказував український науковець античної епохи В. П. Бузескул (1858–1931) [4]. Наприклад, в "Ассіро-Вавилонському логосі" Геродот розповідає про стіни й ворота Вавилону, ніби він сам їх бачив [I, 178], проте у "Перському логосі" говориться, що вавилонські ворота та укріплення на той час уже були зруйнованими [III, 159]. В тому ж "Ассіро-Вавилонському логосі" Геродот ніби як очевидець повідомляє, що статуї в храмі Бела-Мардука, в тому числі і зображення Зевса-Белу, вигляд фігур в сидячому положенні [I, 183]. Однак багато статуй в цьому храмі, які збереглися до нашого часу, зображують богів стоячи. Науковці звертають увагу на той факт, що описані Геродотом руїни Вавилону є наслідком фантазії, оскільки розкопки показали, що руїни міста істотно менші. А Геродот їх показав грандіозними.

Те, що історики називають такою пам'яткою або звичаєм аборигенів, що збереглися «для мене» чи «в мій час», не слід сприймати буквально як беззаперечний доказ розтину. У цьому випадку дуже важлива загальна підгрунтя історії та інші факти. Крім того, той факт, що Геродот використав свідчення місцевих жителів як джерело, не означає, що автор отримав ці свідчення безпосередньо на місці події. Він може дізнатися про це з секонд-хенду чи з третьої руки або від місцевих жителів, які під час зустрічі з істориком були зовсім в іншому місці, ніж його рідне місто.

Усні дані займають одне з домінуючих місць в «Історичних записах». На думку сучасних науковців, вживання здійснюється у п'ять разів більше, ніж письмо. Інформатором Геродота міг бути хто завгодно хто зустрічався з ним: вожді, купці, місцеві жителі, перекладачі, жерці, грецькі колоністи, представники місцевих вельмож тощо. Геродот не вмів володіти іноземними

мовами, тому цілком покладався на перекладачів, які часто були не в змозі точно передати зміст чужих повідомлень дослівно. Сучасні вчені іноді звинувачують Геродота в тому, що він збирав і використовував усні матеріали у своїх творах, не зробивши критичного вибору, що спотворює картину дійсності. Однак критика на його адресу в цій ситуації не зовсім справедлива.

По-перше, такі науки, як історія, етнографія, географія, тоді лише зароджувалися, а методологія відбору та критичного аналізу їхніх джерел ще не була сформована, а сама джерельна база була досить вузькою. Дослідники часто мають лише один-два повідомлення про місце чи подію, і водночас вони досить суперечливі і не підлягають перевірці.

По-друге, Геродот (що часто можна побачити в його творах) дуже усвідомлює свої недоліки у використанні усного матеріалу, висловлює ставлення автора до певного інформаційного змісту. Наприклад, у «Єгипетських прикметах» можна знайти такі рядки: «Нехай ті, хто вірить, що такі розповіді єгиптян достовірні, мають право їм вірити. Слухайте, що вони говорять» [II, 123]. На лівійському знаку міститься таке твердження Геродота: «Не знаю, чи це правда, я записую те, що чув» [IV, 195].

Сучасні дослідники іноді забувають про історичні умови життя Геродота і «просять» його надати інформацію, недоступну з суто об'єктивних причин. Навіть у Єгипті історик міг поспілкуватися зі священиком місцевого храму, але він змушений був задовольнятися послугами найнижчих релігійних діячів, і, звісно, вони нічого не могли вдіяти проти допитливих іноземців.

Якість усної інформації, яку вдалося зібрати Геродотові, майже повністю залежить від знань і повноти інформатора, а також перекладачів та їх професіоналізму. Іноді, щоб справити хороше враження на незнайомих людей, інформатори прикрашають оповідання перебільшеними, фантастичними романами і навіть нісенітницями. Подібним чином «злочинно» довелося використати і перекладач, яким Геродот мав користуватися [3, с. 149].

Геродот мав кілька варіантів повідомлення тих чи інших фактів, намагаючись критично оцінити їх і самостійно вибрати найнадійніший на його

думку варіант. Наприклад, можна процитувати історію про смерть перського царя Кіра в «Перському логосі» [I, 214]. Історик розповідає читачеві, що йому відомо кілька версій цього, але дає лише одну зі своїх виборів, яка, на його думку, є найбільш правдивою. Взагалі, на думку сучасних дослідників, Геродот намагався щиро передати й детально описати відомі йому усні перекази.

Тому, методика збору і використання усних джерел в Геродота далека від досконалості, однак вона об'єктивніша, аніж у логографів різних поколінь.

За походженням джерела поділяються на чотири основних групи:

- 1) розповіді місцевих про свій народ та про державу де вони живуть;
- 2) розповіді про державу або народ, почерпнута від представників іншого народу тих хто зустрічався у чужих краях;
- 3) повідомлення від співвітчизників які прибули із далеких країн на батьківщину;
- 4) епічні новели, котрі у часи Геродота були поширеними поміж греків.

Найціннішими з усних даних Геродота сучасні дослідники вважають, що перша група походить від перших уст. Однак у кожному випадку ці джерела не є еквівалентними, особливо в логотипі. На їх якість може впливати багато суб'єктивних факторів і конкретні обставини, за яких отримана певна інформація. Наприклад, під час подорожі Єгиптом головним інформатором Геродота був місцевий священик і гід-перекладач, не кажучи вже про звичайного єгиптянина — мешканця міста, де він мав бути істориком подорожей. У «Єгипетських логосах» автор сподівається, що по можливості особисто оглянути ту чи іншу місцевість, щоб знайти надійних інформаторів. Це особливо очевидно: «Я не можу отримати інформацію від інших людей. Ось ще деякі відомості, які я маю Зібрана. Далека інформація земля. Я сам плив до Елефантини, і все там бачив на власні очі, а що було далі, можу сказати лише з чуток, запитав, і отримав відповідь» [II, 29].

Геродот подорожував частиною перської країни і поставив собі за мету зібрати якомога більше різноманітних матеріалів про них. Сучасні вчені вважають, що «батько історії» з найбільш достовірною і повною інформацією

походить від перських вельмож. Йому це вдалося, оскільки, будучи уродженцем Галікарнаса, він офіційно вважався підданим Персії. Історики добре знають життя корінних персів, їхні бойові мистецтва та історію правління династії Ахеменідів, що вказує на цей шлях походження. Оскільки Геродот не міг говорити перською, йому довелося спілкуватися через перекладача. У перському логотипі історики згадували імена знатних персів, які були його інформаторами. Наприклад, він син перського полководця Мегабіда Зопіра [III, 160], який в 40-х рр. V ст. до н. е. знайшов притулок у Афінах, де з ним міг зустрічатись Геродот [3, с. 149].

Хоча кількість документів, використаних Геродотом, не така велика, як усні, об'єктивність, очевидно, краща за усну. Більшість епіграфічних пам'яток Геродот бачив своїми очима та хотів це підкреслити [V, 59]. Історик ретельно й скрупульозно із максимальною точністю описує їх, що у наш час підтверджується даними археології. Таким чином, названі джерела в творі "батька історії" заслуговують високого рівня довіри.

Історичні письмові документи представлені храмовими літописами, щорічними списками посадових осіб, переможців загально еллінських спортивних змагань. До найпоширеніших джерел літератури Геродота належать висловлювання оракулів, особливо збірка дельфійського оракула «Гіпомнанет». Це трохи нагадує проксі-хроніку, де зміст пророцтва оракула подається у випадковому хронологічному порядку, про те, як воно було створено і як воно реалізувалося. Історик витягнув відомості про Персію з офіційних документів царських міністрів династії Ахеменідів, переклав їх на грецьку мову і відправив до Персії грецьких міст Іонії.

Літературні джерела посідають незначне місце, бо посилання на них Геродота незначне та застосовується дуже рідко. Геродот використав писемних джерел в п'ять разів менше, аніж усних. Найулюбленішими літературними творами були прозові праці логографів, особливо Гекатея. Серед використаних Геродотом прозових географічних творів є праці Скілака з Каріадни [3, с. 150].

З цього видно, що «Історія» Геродота має важливе джерело походження, у античних есеїстів її немає ні серед попередників Геродота, ні серед сучасників. Свідченням цього є надзвичайна працьовитість автора, наявність вищої освіти та ерудиції. Джерельна основа цієї праці має певні недоліки. Якість і методи дослідження підняли автора на стадію розвитку історичної думки, яка є батьківщиною власне історичної науки.

Письменницький талант Геродота відображений у примітивному стилі тогочасної античної прози. Цей «батько історії» був не лише сумлінним дослідником, умілим майстром сюжетотворення, а й цікавим оповідачем, чого не було у античних філологів. Без особливих літературних модифікацій він може надати читачам твори глибокого змісту, захоплюючих сюжетів, романних форм. Його, безсумнівно, можна віднести до епічного історичного прозового жанру. Геродот завжди виступає на своїй сторінці «Історія» як письменник. Він ніби живе в центрі сюжету і спрямовує думки й емоції читачів у потрібне русло — цінуючи героїзм греків в боротьбі з персами.

Щоб бути більш зрозумілим, Геродот широко використовував різні порівняння у своєму описі, наприклад, порівнював грецькі та варварські звичаї, порівнював релігійне культ і богів різних народів, а також прирівнював методи вимірювання розмірів і відстані в різних країнах із загальними та спільними для більшості частини Греції.

Варто зазначити, що твір Геродота під назвою "Історія у дев'яти книгах" пройшов непростий шлях. Учені-філологи знаменитої бібліотеки міста Олександрія, яке було засновано за часів Олександра Македонського, мали в своєму розпорядженні повний текст рукопис "Історії" Геродота Галікарнасця. Приблизно в III або II ст. до н. е. було дещо змінено структуру твору. У оригінальному вигляді він поділявся на окремі логоси – оповідання. Олександрійські філологи, очевидно, із добрими намірами, поділили "Історію" на дев'ять книг. Кожна книга за олександрійським варіантом одержала назву за іменем однієї із дев'яти муз-богинь грецької міфології. Музи, жили на горі Гелікон в Беотії – одній із областей Греції. Порядок назв кожної котрий

зберігся дотепер, є наступним:

Книга I. "Кліо" – муза історії, дослідження;

Книга II. "Евтерпа" – муза ліричної поезії;

Книга III. "Талія" – муза комедії;

Книга IV. "Мельпомена" – муза трагедії;

Книга V. "Терпсіхора" – муза танців;

Книга VI. "Ерато" – муза любовної поезії;

Книга VII. "Полімнія" – муза гімнів;

Книга VIII. "Уранія" – муза астрономії;

Книга IX. "Калліопа" – муза епосу.

Давньогрецький оригінал цього твору зафіксований у рукописах X-XV ст., що відображає безперервну рукописну традицію з найдавніших часів. Ці рукописи поділяються на дві основні гілки: Флоренція (найдавніша) X-XI ст. та Рим у XIV ст. Існують також і інші рукописи, що поєднують ознаки першої та другої гілок. У більшості випадків видавці Геродота віддавали перевагу найстарішому виданню, але деякі люди спиралися на пізніші рукописи.

Частина праці Геродота була вивезена візантійськими вченими до Західної Європи після взяття турками столиці Візантії Константинополя. За даними фундаментального видання Г. Штейна (Берлін, 1869–1881), текст твору зберігся у 46 рукописах. Між даними текстами є суттєві відмінності, пов'язані переважно з діалектною характеристикою Геродота, що майже не відбивається на смисловій інтерпретації різних частин тексту. Сучасні вчені-геройки вважають, що перед сучасними читачами стоїть текст цього твору, який майже не відрізняється від тексту, яким користувався античний історик Фулідід. Іншими словами, «історія» майже не змінилася [43, с. 54].

Необхідно зазначити, що перше друковане видання "Історії" Геродота здійснив італієць А. Манучі у 1502 р. в Венеції. До тепер вийшли багато видань оригінального тексту твору у перекладах на різні мови світу.

Сьогодні оригінальний текст історії Геродота має десятки основних версій джерел, і вчені всього світу переклали його мовою своєї нації. Найкращі

з них — лейпцизькі видання 1898 і 1987 років.

В Україні «історія» Геродота Галікарнасця вже давно привертає увагу, але перший український переклад деяких уривків цього твору з'явився лише у 1895 р. В історичному збірнику історії України за редакцією М. С. Грушевського [18]. Однак цей переклад не з оригінального грецького тексту, а з російського перекладу Ф. Г. Міщенка. [10].

Переклад українською мовою із російського варіанта, четвертої книги твору, було розміщено в книзі І. Я. Франка "Причинки до історії України-Руси" (Львів, 1912 р.) [59].

Професор Львівського університету Теофіль Коструба переклав українською мовою четверту книгу Геродота у 1926 р. Він намагався якнайточніше передати зміст твору та разом з тим додержуватись популярного літературного стилю, котрий був би зрозумілий читачам.

Повний науково-філологічний переклад оригінального тексту твору українською мовою на початку 90-х рр. взявся професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Андрій Олександрович Білецький. Переклад А. І. Білецького із передмовою й коментарями з'явився в 1993 р. в київському науковому видавництві "Наукова думка" під назвою "Геродот. Історії у дев'яти книгах" [11]. Науковці та історики України оцінили дану працю. В даний час нею активно користуються науковці, викладачі, студенти, вчителі, всі, хто цікавиться минулим нашої держави. На сьогоднішній день це єдиний науковий переклад українською мовою.

1.2 Скіфський логос Геродота, як першоджерело історії Скіфії

На думку вчених, у книзі розповідається про історію перської країни напередодні війни греками, особливо про битву перського царя Дарія I на північному узбережжі Чорного моря з 515 по 512 роки до нашої ери. е., щоб «помститися скіфам, які вторглися до мідійців, і перемогти тих, хто намагався їх затримати» [IV, 1], причиною введення першої частини «історії» Геродот. Це

фактично логічне продовження «перського логотипу», але оскільки автор має багато оригінальних відомостей про скіфів, він вирішив виділити тему контратаки Дарія проти скіфів в окремому логотипі.

Геродот намагався представити широку панораму цієї надзвичайної історичної події, включаючи раніше зібрані матеріали з географії та етнографії Скіфа. За київськими старожитностями М. В. Скржинської, «Батько історії» видозмінив і відредагував уже написаний «Скіфський лого» і вставив його в сюжет про Скіфо-перську війну [53, С. 34]. Редактора Геродота видно в 99 розділі четвертої книги, де він намагався більш чітко описати місцевість, де живе Тавр, а саме Скіфа на південному березі Криму. Історики спочатку порівняли узбережжя Криму з добре відомим афінянам мисом Суніон в Аттиці, а потім порівняли його з районом Япія в південних Апеннінах, де знаходилося місто Ф'юрі. Це переконливо свідчить, що Геродот вставив опис Скіфа в сюжет скіфо-перської війни, зокрема додавши ще одне пояснення своєму новому співвітчизнику в гніві.

"Скіфський логос" останні два століття став предметом активного дослідження науковцями. В Західній Європі зразком класичного джерелознавчого дослідження творчості Геродота, в тому числі і "Скіфського логосу", вважається праця англійського вченого Ф. Якобі, опублікована у 1913 р. [51] В східноєвропейській історіографії на сьогоднішній існує декілька десятків наукових праць з критичним аналізом "Скіфського логосу". За останні роки найбільший резонанс мала отримала праця російського вченого Б. О. Рибаківа "Геродотова Скіфія: Історико-географічний аналіз" (Москва, 1979) [41].

Традиційно, "Скіфський логос" – це перші 144 розділи четвертої книги "Історії". Розділи мають різні обсяги. В українському перекладі А. О. Білецького 1993 р. вони займають 34 сторінки видання [11]. В "Скіфському логосі" є декілька вставок, які не стосуються Скіфії. Серед істориків панує думка про те, що до "Скіфського логосу" не потрібно відносити опис походу Дарія у Скіфію, адже це вже інша тема. Проте, на нашу думку, відділяти не

варто, оскільки вони схожі по одній темі та вдало сходяться у одну сюжетну лінію.

Варто також зазначити, що не всі сучасні вчені вважають достовірним історичним джерелом розповідь Геродота про перського царя Дарія I в битві на Скіфах. Наприклад, український дослідник С. В. Полін переконаний, що є вагомі підстави вважати, що Геродот механічно плутає відомості про дві битви від Персії до Чорного моря в «Скіфській марці»: перший перехід через Дунай із заходу. Дарія; друга перська битва була проведена зі сходу через Кавказ під проводом полководця Дарія. На думку С. В. Поліна, можливе й інше пояснення неймовірно масштабних військових дій Дарія в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї: «батько історії» свідомо чи несвідомо пов'язував течії. Двічі відомості про битву проти скіфів проти європейців та азіати [33, с. 86]. Деякі сучасні дослідники взагалі вважають, що крім достовірних даних, якими Геродот описав цю битву, є багато фольклору, далеких від реальних подій, які стали легендами в середині V століття.

Довіра до "Скіфського логосу" залежить від пошуку джерельної бази, на яку спирається автор. Вчені сперечаються з цього приводу, суть якого загалом зводиться до головного питання: чи гідний Геродот довіри, і якщо так, то який рівень довіри? Загалом висновки дослідників "Скіфського логосу" з цього питання можна розділити на такі категорії:

- 1) Геродот заслуговує повної довіри;
- 2) можна довіряти в тому місці, де достовірність даних підтверджується іншими джерелами;
- 3) "Скіфський логос" достовірний там, де автор викладає почуте або побачене ним особисто;
- 4) мало заслуговує на довіру, адже його оповідання є літературним продуктом, створеним на видуманій основі, недостовірних чутках й власній фантазії.

Слід зазначити, що кожна з цих позицій має свої досить об'єктивні причини. Проте, очевидно, що оцінюючи весь зміст «Скіфського логосу», не

варто бути занадто абсолютним, натомість слід ретельно проводити критичний аналіз кожного конкретного сюжету чи факту, який може бути різними джерело. З цього приводу дуже коректно коментувала М. В. Скржинська: «Оцінюючи доброзичливість Геродота... необхідно виходити з аналізу доказів, думок, фактів, які він зафіксував у контексті всього твору, не описуючи його. Видатна пам'ятка, на думку дослідників, це не можна пропустити або охарактеризувати як помилкове, як ми сподіваємося... Серйозний дослідник повинен розглядати Геродота як великого незалежного творця, його праця органічна. Геродот багато в чому був першовідкривачем і водночас син свого часу, що відображає рівень знань середини V століття до нашої ери» [49, с. 79].

Пробним каменем довіри до змісту "Скіфського логосу" є прояснення питання: як Геродот збирав матеріал і чи був він у Північному Причорномор'ї? Дослідники називають наявність враження автора як свідка на робочій сторінці як розтин. Тому особливого значення в "Скіфського логосу" набув розтин Геродота. Його рішення часто брали на озброєння стародавні закордонні вчені та дослідники скіфської Південно-Східної Європи. Більшість вчених вважає, що цей «батько історії» особисто відвідав північний берег Понта Евксінського, особливо після того, як провів деякий час в Ольвії, і, можливо, здійснив короткі подорожі поблизу. Найбільш палкими прихильниками даної тези є К. Е. Гриневич [16], С. А. Жебелюв [23], Б. О. Рибаків [36] та інші. Частина дослідників сумнівається в присутності автопсії Геродота в "Скіфському логосі", а деякі дослідники категорично заперечують факт його перебування на північному узбережжі Чорного моря. Найбільш послідовно відстоює цю думку український дослідник А. С. Русяєва [38]. Історіографія даного питання, детально викладено в монографії О. О. Нейхардт "Скіфське оповідання Геродота в вітчизняній історіографії" [29].

Звернемо увагу на те, що із часом все більше з'являється даних, які є підтвердженням того, що інформацію про Скіфію V ст. до н. е., яка міститься у "Скіфському логосі", могла зібрати особа, яка безпосередньо там перебувала. Археологи знаходять сліди автопсії Геродота не тільки у описі околиць Ольвії,

але й досить далеко від неї північних територій вздовж річки Гіпанісу (Південного Бугу) включно до священної для скіфів землі Екзампей. Високого рівня довіри в "Скіфському логосі" заслуговує етнографічний опис побуту кочовиків. Без сумніву, вона базується на особистих спостереженнях автора за життям скіфів. Але іноді не можливо точно визначити, що записано істориком за власними враженнями, а що – з слів його агентів.

Припустимо, що Геродот зібрав джерело «Скіфського логосу» відповідно до традиційних прийомів тогочасних дизайнерів логографів. Першим і безпосереднім інформатором історика під час його подорожей були його співвітчизники — мешканці грецьких колоній, купці, найманці.

Умови на північному узбережжі Чорного моря дуже хороші, «батько історії» невтомно розпитував співвітчизників про навколишні та більш віддалені місцевості, про спосіб життя місцевих жителів та різноманітні «чудеса», які можуть зацікавити звичайних мешканців материкової Греції.

Геродот прямо вказує на джерела добування потрібної йому інформації, наприклад: "Це, про що я розповів, переказують елліни, котрі мешкають на берегах Понту" [IV, 10]. Але чим далі знаходились території від місця перебування автора, зокрема Ольвії, тим менше йому вдавалось про них щось дізнатись. Про це в "Скіфському логосі" Геродот говорить так: "Що там далі на північ від цієї країни, про яку в мене ведеться оповідання [тобто Скіфію], ніхто не знає нічого певного, бо сказати правду, я не міг ні від кого довідатись, хто б знав це як очевидець... Хоч як там було, я намагався в своєму дослідженні знайти якомога далі, й наводжу усі надійні відомості, які я чув" [IV, 16].

Дослідники вважають, що грек Тімн був також довіреною особою скіфського царя Аріапейта та головним інформатором Геродота про скіфські та прилеглі землі. Крім того, історики, очевидно, скористалися розповідями грецьких купців, які проникали в лісостепову і лісову зону від Ольвії на північ у торгівлі, аж до Уралу. Саме ці інформатори не тільки подорожували по місцевості, а й певний час жили серед місцевих жителів, надавали Геродотові основні відомості про землі на крайній півночі, і він охоче включив цю

інформацію до "Скіфського логосу". . Історику вдалося зібрати відомості про найближчий до Ольвії регіон, а далі на північ його знання ставали все більш обмеженими. Це дуже очевидно на сторінці "Скіфського логосу" [30, с. 26].

За словами дослідників, «Батько історії» збирає дані за заздалегідь складеним планом, намагаючись отримати якомога різноманітніші відомості про географію, етнографію та історію різних народів, які рідко відомі простим грекам. Екзотичний. Те саме він зробив зі Скіфією. Проте інформатори Геродота, серед своїх співвітчизників, які проживали в колоніях на північному узбережжі Чорного моря, загалом мало знали про скіфські та сусідні землі, а тому могли надати цікавим співвітчизникам часто хибні, а іноді й міфічні свідчення.

Другим вагомим джерелом поповнення знань Геродота про Скіфію були її корінні мешканці – скіфи й інші представники тубільного населення. На сторінках "Скіфського логосу" нерідко зустрічаються посилання: "Скіфи кажуть..." [IV, 5, 7]; "Таке розповідають скіфи про свій народ та про країну, яка вище від них на півночі..." [IV, 8]; "Цей переказ не узгоджується із тим, що розповідають скіфи про свою країну..." [IV, 13]; "Бо іноді й скіфи заходять до їхньої країни, і не важко одержати від них відомості..." [IV, 24]; "Отже, від скіфів ми маємо ці відомості..." [IV, 27]; "Бо скіфи та елліни, що живуть в Скіфії, кажуть..." [IV, 105] і так далі.

Пам'ятайте, що Геродот не міг володіти іноземними мовами, особливо скіфською, тому був змушений користуватися послугами перекладача. Наведений вище приклад із «Скіфського логосу», очевидно, не слід трактувати як переконливий доказ того, що «батько історії» мав безпосередній контакт з місцевими людьми. Швидше за все, тут історик подав деякі грецькі легенди від імені скіфів. Звичайно, він може отримати необхідну інформацію від скіфів. Але в даному випадку спосіб отримання інформації через перекладачів (з низьким професійним рівнем) дуже невизначений. Можливо, греки не до кінця зрозуміли розповіді деяких скіфів, або сам Геродот щось невірно зрозумів, або щось довільно пояснив скіфський перекладач. І скіф, і перекладач, можливо,

були розгублені або явно збрехали. Крім того, «батько історії» навряд чи збереже свої записи під час чи одразу після голосування. Ймовірно, він зробив якісь записи по пам'яті і не зміг сумлінно передати інформацію, яку отримав у Причорномор'ї. Тому цей ряд джерел Геродота дуже важливий, але далекий від досконалості, оскільки залежить від багатьох суб'єктивних факторів.

Ми не впевнені в спілкуванні Геродота з представниками інших корінних племен, крім чорноморських скіфів, але вони можуть бути цікавими грецькими інформаторами.

Коли Геродот вивчав «Скіфський логос», він намагався повною мірою використати накопичені на той час грецькі письмові відомості про північну частину Причорномор'я. Минуло майже два століття з тих пір, як греки почали активно засновувати колонії вздовж узбережжя Чорного моря і намагалися якомога далі дістатися до континенту, щоб знайти вигідних торгових партнерів. Науковці вважають, що Геродот міг скористатись записами еллінів, які побували у Північному Причорномор'ї, наприклад Гекатея Мілетського (близько 545–480 рр. до н. е.). Геродот відкрито полемізує з ним на сторінках власного оповідання, хоча і не називає ім'я. Геродот називає лише деяких авторів, в кого він запозичив потрібні матеріали, зокрема Гомера (близько IX – VIII ст. до н. е.) та Гесіода (кінець VIII–VII ст. до н. е.). Інші дані про скіфів історик міг взяти у поета Алкмана (друга половина VII ст. до н. е.). Він міг почерпнути інформацію для поповнення своїх знань про Скіфію у попередників й сучасних йому авторів [41, с. 30].

Оскільки Геродот ставив собі за мету створити змістовний літературний твір, який мав би успіх для грецьких допитливих читачів, він змушений був «перетнути три океани», щоб на власні очі побачити далекий і цікавий світ. «Батько історії» вважає, що вона не гідна фантазії читачів, хоча не цурається повідомляти неймовірні історії, які можуть викликати інтерес і тим самим принести успіх. Буває, історик дозволяє собі якусь літературну «свободу», але ніколи не пускається на нахабну і відверту брехню та підробку.

Найбільшу цінність для сучасних дослідників "Скіфського логосу" має

власні враження автора, які він отримав впродовж перебування на берегах північного Причорномор'я. Згадаємо, що спосіб власного знайомства із областями, яким присвячувався логос, в VI–V ст. до н. е. досить поширений, та багато логографів того часу саме так і збирали інформацію для своїх творів. Сучасник Геродота знаменитий грецький філософ Демокріт (близько 460–370 рр. до н. е.) писав з гордістю: "Я об'їхав більше землі, ніж будь-хто із сучасних мені людей, найдокладнішим чином досліджуючи її: я бачив більше, ніж всі інші... Я провів на чужині близько восьми років..." [7, с. 250].

Перший та 22 заключних розділи розповідають про похід Дарія I на скіфів, в розділах 83–128 описано підготовку сторін до війни та військові дії. Опис Скіфії, вочевидь, був написаний ще до остаточної редакції "Історії". Автор присвятив йому з 2 по 82 розділи, де показав географічну й історико-етнографічну характеристику так званого "скіфського квадрата та прилеглих до нього земель, часом досить віддалених. З точки зору посилення літературно-мистецького ефекту, читачі мають чітке уявлення про країну, яка відбулася до того, як вони були ознайомлені з процесом знаменитої скіфо-перської війни.

Як стверджують сучасні дослідники, Геродот описав Скіфію за раніше складеним планом і з усіх сил намагався його слідувати. План всебічно охоплював теми досліджень і на той час вважався зразковим. Зокрема, географічний опис включає такі компоненти: державні кордони, рельєф, водні ресурси, тварини та рослини, корисні копалини, міста та порти. Річки Скіфії у Геродота — головна географічна пам'ятка. Досконалим і змістовним можна вважати також етнографічний опис Скіфії. У ньому подано відомості про територію поселення, етнічну назву (назва), мову, чисельність, походження, історичні дані людей, суспільний устрій, побут, їжу, одяг, звичаї, релігійні вірування, похорони, способи ведення війни для кожного народу. [41].

Тому завдяки Геродоту сучасні історики можуть скористатися, хоча й не завжди достовірним, яскравим описом життя людей, які жили у Східній Європі у V ст. до н. е.

РОЗДІЛ 2

ТЕРИТОРІЯ СКІФІЙ ТА ЇЇ НАСЕЛЕННЯ ЗА ОПИСАМИ ГЕРОДОТА

2.1 Визначення територіальних меж Скіфії

Проблема об'єднання Скіфії зазвичай розглядається лише з точки зору географії, переважно як взаємозв'язок лука з пам'яткою лісостепу. Починаючи з творчості М. І. Ростовцева, розвиток скіфської причорноморської культури традиційно відбивався як безперервний процес з VII по IV ст. Хоча це було не дуже гладко в е. до н.е., воно не супроводжувалося значними економічними та соціальними змінами [37, с.68]. Щодо відмінностей, на які вказують дослідники, то найбільш поширеним поясненням є посилення контактів із сусідами-греками та загальні зміни в культурі кочівників Європи та Азії. Основи скіфської європейської спільноти вважаються незмінними.

Проте ознаки, котрими описано причорноморську культуру кочівників із VII по IV ст., розподіляється на дві практично дискретні групи, які відрізняються своїми хронологічними межами: VII–VI та V–IV ст. до н. е. Ранні пам'ятки, пам'ятки стародавньої Скіфії (більшість гробниць – дерев'яні споруди, неглибокі гробниці, луки, звернені на захід, круті жердини, тридірчасті петлі, дво- та трилопатеві стріли, домінує звіриний стиль, домінує звіриний стиль кішки-хижаки, хижі птахи та ін.) рідко зустрічаються на луках, але широко поширені в лісових луках (річка Дніпро, Північний Кавказ). З V ст. Друга група пам'яток у до н.е. класична Скіфія (катакомби, західний, східний і південний напрямки, кільцеві стовпи, дволункові наспіви, бронзові деталі масок коней, трикутні основи та інші види стріл; у прикладному мистецтві-лосі, тема оленів, вовків, хижих птахів тощо) займають луки вздовж Чорного моря, що не може не відображати іншу економічну основу та політичну ситуацію

даного суспільства. Бо такі зміни, відбуваються в дуже короткі терміни – впродовж декількох десятиліть із кінця VI по початок V ст. Таким чином, можна припустити існування двох археологічних культур скіфів Причорномор'я у межах чотирьох століть [43, с. 57].

В деяких аспектах явлення про Велику Скіфію з античної традиції неточне. Наприклад, за останнім аналізом, битва Дарія I на Скіфах наприкінці VI століття не була спрямована на узбережжя причорноморського степу. Історія скіфської династії, відома за скіфським символом Геродота, була перервана на межі VI-V століть. (династії Спаргапіфів і Аріапіфів), що дуже узгоджується з археологічними даними про переривчастий розвиток скіфської культури. Водночас деякі характерні категорії європейських скіфських виробів можуть свідчити (хоча між ранніми і пізніми пам'ятками є суттєві відмінності) про певну спадкоємність двох скіфських культур, з цього приводу готові висловлюватися думки опонентів. Деяку схожість можна пояснити тим, що повної демографічної зміни, можливо, не відбулося, а сусіди скіфа були через тісні промислові контакти. 54, с. 36].

Відомі дослідники Феофан Коппола і Станіслав Кубрик провели дослідження із історії великої Скіфії. Було висунуто теорію про походження Великоскіфської держави. Суть даної теорії полягала в паралелізмі між скіфами і кочовиками Іранського нагір'я, котрі сформували свою державу.

Утворення класичної Скіфії (V–IV ст.) може бути пов'язано із певним імпульсом із східної зони євразійських. Наприкінці VI ст. у прикордонних районах Перської імперії склалася нестабільна ситуація, пов'язана із військовою діяльністю Кіра II і Дарія I. [29]. Події у Північному Причорномор'ї могли виявитись наслідком тиску на кочовий світ персів.

Історія Геродота є цінним джерелом для відтворення національної карти України скіфської доби. Перш ніж розповісти про ключові події скіфо-перської війни, автор спочатку описує театр воєнних дій — північне узбережжя Чорного моря.

Країна скіфів, згідно опису Геродота, являла собою добре зрошувану

рівнину та багато трави, котру перетинали річки, найбільшими серед яких були Гіпаніс (Південний Буг), Істер (Дунай), Тірас (Дністер), Борисфен (Дніпро) й Танаїс (Дон).

Так в Скіфському логосі Геродота згадується: ріки Скіфії, котрими майже цілий рік плавають морські човни, окрім зими, коли ріки замерзають. Найкращою рікою Скіфії є Істер (Дунай), яка має п'ять портів. Це найбільша ріка в світі, завжди повноводна, зимою та улітку. У Істер впадає чимало малих річок, наповнюючи своїми водами його рівень. З таких річок є п'ять, власне, скитських, котрі беруть свій початок та протікають теренами Скитії: Пиритус (Прут), Тіарантус (Серет), Апарос (Тиса), Напарос і Ордесус (якась менша річка далі на захід). Пиретус (Прут) - велика ріка, яка є першою притокою Істеру із сходу, інші чотири річки, трохи менші, впадають у Істер далі на заході [11, с. 53].

Із тих менших річок Необхідно ще згадати Марос, яка починається на терені скитського племені агатирсів. Три великі річки: Атлас, Аурос і Тібісіс течуть на північ з гір Гаемус. Атрос, Ноес та Артанес беруть свій початок у Тракії. Ріка Сціос починається у Панонії з гір Родоп, протікаючи між горами Гаемус. Ріка Ангрус тече на північ із Ілїрії по рівнині Трибаліан та впадає у Бронгус, далі ділиться на дві річки - обидві великого розміру. Річки Карпіс і Алпіс також течуть на північ з терену, котрий лежить за Умбрією [11, с. 53].

Усі ці ріки вливаються до величної ріки Істер (Дунай), котра протікає через землі кельтів на заході, після кінетів й усіх західноєвропейських народів. Вона перетинає Європу із півночі на південь, потім повертає свою течію на схід, при вступі на терен Скитії. Тому й не є дивним, що дані ріки-притоки, котрі згадав Геродот й багато інших ще менших, не згаданих річок, роблять Істер (Дунай) однією з найбільших рік у світі [11, с. 55].

Найважливішим є те, що Істер (Дунай) постійно має багато води зимою та улітку. Пояснити це можна лише тим, що зимою кількість води є нормальною, а можливо й трохи вищою від снігу у горах, бо взимку тут дощів випадає дуже мало. Улітку величезна кількість снігу у горах тане, й вода стікає у річки. Окрім

того тут у цю пору випадає багато дощів, а вода стікає у Дунай, що збільшує рівень води у ньому. Випаровування води улітку компенсується із річок й тим забезпечується повноводність Істер впродовж всього року [11, с. 55].

Наступна ріка на схід від Пиретусу (Прута) є Тірас (Дністер), котрий тече із півночі на південь та бере початок з великого озера та служить межею між неврами і скіфами-хліборобами. Поселенців, котрі оселились біля Чорного моря у дельті Тірасу (Дністра), греки називають тіритами [11, с. 56].

Третя річка, східніше Тірасу (Дністра) - Гіпаніс (Південний Буг), який бере свій початок у Скіфії із іншого озера, навколо випасаються білі коні. Таке озеро називають - Мати Гіпанісу. Назва земель та міста по-скіфському - Еksamпей. За тутешнім свідченнями, походить вона від слів, що грецькою означають «Священна Дорога». Тірас та Гіпаніс в своїй течії зближуються, а потім далі до Чорного моря віддаляються одна від другої, й Гіпаніс тече рівниною [11, с. 56].

Далі на схід протікає друга за величиною річку Скіфії-Борисфен (річка Дніпро). За словами Геродота, ця річка є найбагатшою і найціннішою не тільки в цій частині світу, а й у будь-якому іншому місці. Він може піддатися тільки Нілу, жодна річка не може зрівнятися з ним. У Борисфені (річка Дніпро) найкраща і найсмачніша риба і така ж вода, як і в будь-якій річці, вона дуже чиста, блискуча і смачна. Ніде немає кращого й кращого врожаю, ніж врожай, посаджений чи зібраний на берегах цієї величної річки. Тут висаджують найкращі та найпоживніші трави, які найбільше підходять для худоби та коней. Річка Борисфен – широка і глибока річка, придатна для плавання по морю. Замерзає вона лише на 3 місяці узимку [11, с. 57].

У чорній бухті, в яку впадає Борисфен, видобувають необмежену кількість солі, яка утворюється природним шляхом. Відомо, що в Борисфені водиться риба без кісток, яка найкраще підходить для маринування та сушіння на сонці. У цій річці є багато інших цінних речей та властивостей.

З півночі на південь протікає Борисфен, відомий територією Герруса (Земля Русів), що знаходиться в 40-денній їзді на човні від Чорного моря. За

Герусом і далі на північ ніхто не може сказати, через які країни протікає Борисфен (Дніпро) [11, с. 59].

Геродот вказував, що Борисфен протікає через землю землеробів-відлюдників, простягаючись через безлюдні країни на півночі. Скіфи-хлібороби живуть з обох боків річки. Їхня земля тягнеться на десять днів плавання на човні.

Ближче до Чорного моря Борисфен (Дніпро) та Гіпаніс (Південний Буг) знаходяться не далеко між собою, переходячи біля моря у болота та лимани. Суходіл між ними заходить в море, де утворився мис: Гіпол. Де височіє олтар богині Деметрі, навпроти селища Борисфенів (наддніпрянців), що називається Ольвія. Варто зауважити, богині Деметри в скіфів не було, вона була в греків, мабуть, Геродот назвав скіфську богиню Мати-Земля грецького назвою.

Річка Пантікап (Мабуть Самара), також бере свій початок із озера, та протікає через лісистий край і впадає у Борисфен (Дніпро). Між ріками теж живуть скіфи-хлібороби. Далі, на сході - ріка Гіпакирис (Мабуть Молочна), котра бере свій початок із озера й протікає через терен скитів-скотарів, впадаючи у Меотіс (Азовське море) біля Каркініту. Річка Гіпакирис залишає по правому своєму березі терени Плай й Іподром Ахіла, де випробовують коней на швидкість [11, с. 60].

Наступна річка - Герус, що витікає з Борисфену далеко на півночі, із території, яка також зветься Герус. [11, с. 61].

Наступна ріка Скіфії - Танаїс (Дон). Вона виникла на крайній півночі, витікаючи з великого озера і впадаючи в Меотіс. Ця річка відокремлює землю царської усамітнення від землі сарматського племені, і тут вона впадає в іншу річку під назвою Гіргіз.

Всі ці річки є найбільшими і найвідомішими з річок, що протікають через Скітію. Є також багато менших річок, а поблизу є багато широких долин з родючим ґрунтом.

Геродот писав, що природа Скіфії найбільш щедра до Борисфену, який є «найдохіднішою річкою: по берегах річки тягнуться красиві й родючі пасовища

для худоби; в ній живе велика кількість найкращої риби; вода зручна для питний і прозорий...Урожаї на березі р. Борисфена дуже хороші. Нема місця для посіву, а є високі трави. Багато солі осяде в гирлі Борисфена. Ця річка населена великими безкостними рибами під назвою „антаксей“ та є багато інших дивин» [11, с. 63].

Сама Скіфія, за описом Геродота, нагадувала величезний квадрат, південний край котрого простягувався уздовж Чорного моря від Істру до Меотиди (Азовського моря). Відповідно до цього, північний її кордон мав би проходити приблизно уздовж Прип'яті, через Чернігів, Курськ й далі до Воронежа [36].

Найближча до Ольвії земля, «торговельний порт Борисфена», розташована майже посередині південного краю Скіфської площі, зайнята каліпідами або грецькими скіфами, доступна для користування та продажу. Так сказав Геродот людям на захід від Борисфена. За Борисфеном спочатку була Гілея (Полісся, можливо, заплашний ліс в гирлі Дніпра), а на півночі від нього жили землероби-скіфи. Нижче від них - велика пустеля, за якою жили андрофаги - особливе плем'я, а не скіфи [16, с. 106].

На схід від селян живуть скіфи-кочівники, а за межами рікою Герром (чи то сучасною Кінською, чи то Молочною) проживає найбільша кількість скіфських племен-царських скіфів, вони ставляться до всіх інших скіфів як до своїх рабів. На північ від них живуть меланхлени — уже не плем'я скіфів. За річкою Танаїсом це вже не земля скіфів — тут живуть савромати, Геродот «віддає» територію будинам, а гелони живуть поруч.

Багато дослідників робили спробу розмістити всі ці племена на сучасній географічній карті. Одну із яких здійснив знавець скіфської історії та культури М. І. Ростовцев. Відповідно до його уявлення, Скіфія була могутньою державою. Вся ця територія, за М. І. Ростовцевим, була зайнята скіфами-іранцями, що прийшли із глибин Азії в VII ст. до н. е. Припустимо, що в деяких місцевостях, особливо на середині Дніпра, є залишки місцевих колишніх скіфів, однак він вважає, що останні повністю залежні від скіфів і є частиною скіфської

нації [37, с. 86].

Значно пізніше широкого визнання одержали карти Скіфії, які складені були Б.М. Граковим, М. І. Артамоновим, О. І. Тереножкіним і В. А. Іллінською. Можна відразу побачити, що практично всю степову смугу України «віддають» власне скіфським кочовим племенам – скіфам-кочовикам та скіфам царським, а на приольвійських територіях, згідно із розповідями Геродота, розміщують еллінізованих скіфів. Певні труднощі виникають пошук території скіфів-землеробів, адже на Нижньому Подніпров'ї за часів Геродота, археологія не знаходить ознаки осілого населення.

Виникнення такої розбіжності М.В. Агбунов пояснює не правильне тлумаченням слова *georgoi*, котре історик називає стосовно даних скіфів – науковець пропонував застосовувати його не із давньогрецької мови, де воно має значення «землероб», а з іранської, й називати його огреченою назвою *gauvarga* – «ті, які розводять худобу», тобто перекладати Геродота не як «скіфи-землероби», а як «скіфи-скотарі» [1, с. 42].

Питання локалізації лісостепових племен викликає найбільше дискусій. Це пов'язано з тим, що у фахівців почали по-різному розуміти термін «Скіфія» з точки зору географії. Завдяки археологічним матеріалам з'ясувалося, що висновки щодо іранської приналежності скіфів стосуються лише Північного Причорномор'я, степових районів, де були заселені скіфи. .

На території ж Лісостепу за скіфської доби мешкали племена, котрі сприйняли скіфську культуру, але походили основним чином від місцевого населення попереднього часу – носіїв чорноліської культури на Середньому Подніпров'ї, культури фракійського гальштату – в межиріччі Дністра і Дунаю тощо" [39]. Внаслідок цього виникли спірні питання – чи вважати, скіфську державу одноетнічною й до неї не входили різні за походженням народи Скіфії.

На картах М. І. Артамонова та Б. М. Гракова, Геродотові племена були розміщені далі до півдня [10; 12]. Проти виступали О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська, вважаючи, що територія Українського Степу та Лісостепу є частиною єдиного скіфа з різноманітним населенням. На правому березі

Лісостепу вони поселили скіфів, які походили з тутешнього краю, ймовірно, первісного слов'янського племені, а на східному березі проживало іраномовне населення. Протягом кількох наступних років визначення місцевого варіанту культури скіфів тривало, але й дотепер воно не зупиняється. Роботи В. А. Іллінської, В. Г. Петренко, Г. Т. Ковпаненко, Г. І. Смирнової, Л. І. Крушельницької. Дані дослідження були використані в спеціальній монографії, у якій було досліджено етнографію та географію Скіфії Геродота (Б.О. Рибаків) [41].

Отримані таким чином географічні координати порівнюються з місцевими варіантами скіфської культури, в результаті чого виходить інший варіант скіфської етнографічної карти. Звідси видно, що степові території України традиційно «посвячені» кочовим племенам, а насправді є скіфськими племенами. На головній частині лівого берега Дніпровського Лісостепу розміщені гелони, а Б. О. Рибаків вважав їх іраномовними землеробськими племенами. Територія правобережжя Лісостепу належить первісному слов'янському населенню [41].

На погляд Б.О. Рибаків, Скіфія була великою конфедерацією кочових та землеробських племен, котрі населяли степові й лісостепові простори Північного Причорномор'я (Карта Великої Скіфії, Додаток А).

Звісно, цей висновок буде й надалі переглядатися, головним чином тому, що позиціонування окремих племен є більш точним. Але, на нашу думку, загальна пропозиція реконструкції національної карти Геродота є правильною [41].

З цього короткого екскурсу до історії етнічної географії скіфів стає зрозумілим, чому це питання є одним із найбільш дискусійних у скіфських дослідженнях. Тому що в центрі уваги не лише реконструкція картини, описаної Геродотом (що, безсумнівно, важливо для історичної науки), а й племен і народів, згаданих Геродотом, чиї генетичні коріння сягають глибини ранніх часів, а потім брав участь у формуванні багатьох історичних націй. Тому, вивчаючи національну географію Геродота, фахівці можуть не лише

відтворити тодішню ситуацію, а й певною мірою знайти походження сучасної нації [22, 322].

Уявлення про дві Скіфії: архаїчну (VII–VI ст.) та класичну (V–IV ст.), із різними економічними й політичними тенденціями, могло б стати принципово вагомим елементом реконструкції процесу історичного розвитку Північного Причорномор'я у скіфську епоху.

2.2 Походження, етнографія скіфів і географічний простір в логосі Геродота

Становище скіфів на луках північного узбережжя Чорного моря до кінця не вивчене. Стародавні джерела по-різному трактують цю подію. Геродот присвятив скіфам одну зі своїх дев'яти історичних книг. Він розповів три легенди про походження скіфів: «На думку скіфів, їхній народ наймолодший». Першим жителем цієї ще незаселеної країни був чоловік на ім'я Таргитай. Як казали скіфи, батьками цього Таргитая були Папай й дочка річки Борисфену богиня Апі. У нього три сини: Ліпоксай, Арпоксай і молодший-Колаксай. На землі, де вони правлять скіфами, з неба сходять золоті предмети: рало, ярмо, сокира і чаша.

Старший брат першим побачив ці речі. Коли золото горіло, він ледве підійшов, щоб забрати їх. Тоді він відступив, другий брат підійшов, і золото знову поглинуло полум'я. Так золота спека прогнала обох братів, але коли підійшов третій брат, полум'я згасло, і він відніс золото до хати. Тому брати погодилися поступитися королівством молодшому братові. Тому, як казали, скіфське плем'я з Ліпоксая називається Авхати, від середніх братів - племен Катярі і Траспі, і брат братів - Царя - Паралата. Всі племена разом називаються сколотами, або царськими. Греки називали їх скіфами [11, с. 72].

Греки розповідали, що одного разу, коли Геракл гнався за худобою Джилліан, він відвів Кілію на землю, яка ще була незаселена. Я прокинувся після сну і побачив, що корови немає. Щоб знайти худобу, він об'їздив всю

землю і прибув у країну, яка називається лісом. У печері він зустрів дівчину-змію (зомбі). Вона сказала, що у неї є корови, але вона пошле їх тільки після того, як Геракл буде з нею. Вона народила трьох синів. Одного вона назвала Агафір, іншого Гелон, а молодших скіфів. Вона віддала корову Геркулесу і запитала, які сини мають залишитися на землі, а які залишити, коли виростуть. Геракл зробив уклін і сказав, що один з трьох його синів виріс і вміє робити поклон і повинен залишитися. Два сини, Агафірс і Грон, не змогли виконати місію Луку Лагеракла, і мати вигнала їх з країни. Молодий скіф виконав завдання і залишився в цій країні. Від цього скіфа, сина Геракла, походять усі скіфи [11, с. 73].

Існує ще і третій переказ, батьківщина скіфів знаходиться десь на схід від Кімерії, проте під тиском сусідніх племен – масагетів, вони змушені були покинути свої землі і вирушити у пошуках нової долі на захід. Врешті-решт їх орди наблизилися до кімерійських пасовищ. «При навалі скіфів кімерійці, – пише далі Геродот, – почали радитись, адже військо наступало велике, і думки їх розділились... На думку народу, необхідно було залишити країну, а не наражатись на небезпеку, залишаючись віч-на-віч з численним ворогом. За словами царів, боротися із загарбниками за країну варто. Народ не послухає, а король не послухає. Перша пропозиція піти, нехай загарбники відступлять без бою. Царі згадали про страждання, які вони зазнали тут, і про нещастя, з якими вони могли зіткнутися, і вирішили померти на своїй землі замість того, щоб тікати з людьми. Прийнявши це рішення, вони розділилися на дві половини і почали битися один з одним. Могили всіх людей, які загинули від рук один одного, кіммеліанців, похованих на річці Тирас, досі видно. Решта кіммерійських вельмож покинули свою країну і були замінені скіфами [11, с. 75].

Згідно зі скіфським знаком Геродота, у Борисфенській затоці (річка Дніпро) на захід від гавані, посеред скіфського узбережжя Понту (Чорне море), жило скіфське плем'я зі змішаними греками під назвою «Каліпід». Сусідами Східних каліпідів є арізони, а люди обох племен ведуть скіфський спосіб життя.

У їжу вирощують усі види зерна: пшеницю, просо, горох, квасоллю, цибулю, часник і коноплі [11, с. 76].

На північ від алізона живе землеробське плем'я скіфів, які самі вирощують і продають зерно. За ними, на північ, жило скіфське плем'я Наврас, а за ними була спустошена безлюдна земля. Це все, що ми знаємо про населення, яке проживає на землі над річкою Гіпаніс (р. Південний Буг) на захід від р. Борисфен.

На схід від Борисфену, починаючи від Понту, сягає територія, яка вся заросла лісом. Це – Гілай (Дніпрові плавні з прилеглими до них землями). Північніше даних просторів живуть над рікою Гіпаніс, скіфи. Вони займаються обробкою землі, називають себе Борисфенітами (наддніпрянцями), дехто їх іще називає – олбіополітами. Скити-Борисфени заселяють землі на схід до ріки Пантікап, на відстані трьох днів подорожі від Борисфену. На північ Борисфени заселяють простір, котрий можливо проплисти човном за 11 днів Борисфеном, починаючи від Гілаю.

Далі на північ — великий (але малолюдний) простір, де живуть андрофаги-манітерс. Вони майже не мають відношення до усамітнення, але їх також багато. Далі на північ, це справжня пустеля без слідів людського життя.

На схід від відлюдника хлібороб, що живе на землі, вже за річкою Пантікап — відлюдник-пастух. Розводять тут всяку худобу та коней, пасуться, а землю не обробляють, бо можуть цього не зрозуміти. Усі ці території, крім Гілая, не мають лісів. Територія Ермітажу простягається на схід, і 14-денна подорож до річки Геррус (річка дуже схожа на Кальміус) [11, с. 78].

Далі уже живуть царські родини, котрих називають - Царськими Скіфами. Вони дуже войовничі і численні. Їх землі пролягають як на схід аж до річки Танаїс (Дон), так й у Таврію (Крим) до Таврійських гір. На сході - до того рову, що його викопали сини осліплених невільників-персів. Закінчуються володіння царських скитів на узбережжі Меотіса, де є торгівельний пункт, що називається Кремні.

У царській усамітненості та північній частині їхнього скіфського племені

жили (ймовірно не скіфські) меланхолійні племена (в перекладі «чорний одяг», бо носили чорні плащі). Як ми всі знаємо, за меланхолією стоїть безлюдна пустельна місцевість, вкрита болотами й озерами, непридатна для життя.

За рікою Танаїс (Дон), на схід від царських скитів простяглися землі, заселені сарматами. Дані терени від Меотіса (Азовського моря) й до ріки Аракс (Волга), Каспійського моря і на північ сягають так далеко, що їх можливо проїхати лише за 15 днів. Савромати (сармати) – люди із очами, як в ящірок. Уся ця земля дуже мало має лісів, обробляється тільки частково, а решту займають багаті пасовища.

Скіфи не мають звички виготовляти скульптури в честь богів чи святих, не будують для них храмів, за винятком Ореса (Орь.). Спосіб принесення жертв богам скрізь однаковий. Передні ноги жертви були перев'язані мотузкою, а довгий кінець мотузки простягався між задніми ногами. Виконавець церемонії забою стягнув мотузку і повалив тварину на землю. Інший одразу ж накинув тварині мотузку на шию, втиснув у мотузку коротку палицю й швидко обмотав її тугою петлею. Тварина померла і їй перерізали горло, в цей час люди вимовляли ім'я бога чи святого і молилися за нього. Потім зняли шкірку, розрізати тулуб, помити внутрішні органи, нарізати м'ясо шматочками, видалити кістки і варити у великій каструлі. Кістки і паливо кладуть під велику каструлю, запалюють і м'ясо вариться. Кістки горять, бо не вистачає дерев на дрова.

Коли казана немає, м'ясо готують у чистому шлунку тварини. Все м'ясо яловичини без кісток кладуть в шлунок, заливають водою і варять на вогні. Після того, як м'ясо звариться, священик бере частину м'яса і виливає його на землю разом з водою, з якою варили м'ясо. Це для богів чи святих, а решта для людей, щоб їсти. У жертву приносили всі види худоби: велику рогату худобу, биків, корів, овець, кіз і навіть коней. Я ніколи не бачив, щоб свиней приносили в жертву, тому що я ніколи не бачив, щоб їх тут вирощували (треба зазначити, що Геродот плутає пам'ятники чи обіди з жертвоприношеннями. На честь Бога чи святих принесені в жертву тварини спалюються цілі, але коли люди їдять

все) , його вже не можна назвати жертвою. Жертвоприношення приносили в пам'ять Ореса біля його вівтаря, який будували в кожному місті чи будинку, де була представлена влада. Вівтар дуже простий, перекриває купу кущів три лікті завдовжки і низької висоти. Зверху вирівнюють, з одного боку роблять східці, а зверху купи встромлюють старовинний меч чи шаблю, який символізує Ореса [11, с. 84].

У цих місцях щороку приносяться жертви для Ореса. Раз на рік сюди возами возять кущі і встановлюють вівтар, щоб утихнути від дощу. На поминання руди люди приносили найбільше жертв: велику рогату худобу, коней, овець, кіз. Як було сказано вище, тварин забивають, м'ясо варять і їдять.

Іноді Оресу приносили в жертву вояків, які потрапили в полон на війні. Спосіб проведення церемонії зовсім інший: із ста ув'язнених вибирається одна людина. Вибрані виливали вином їм на голову, а горло їм перерізали над казаном. Віднесіть кривавий котел до вівтаря і вилийте кров на меч або меч. У цей час правою рукою відрубали труп на землі і високо кидали в різні боки. Церемонія закінчилася, люди йдуть, а все залишається на місці.

На війні прийнято пити кров першого вбитого ворожого воїна, що робить кожного відлюдника бійцем. Голови вбитих ворогів відрубували і відвозили до короля або полководця. Воїн-відлюдник, він голову приніс, скільки нагород отримав, а той, хто не приніс жодної голови, не отримає нагороди.

Скіфські воїни висмикували волосся з голови вбитого ворога. Для цього розрізали шкіру голови горизонтально навколо вух, видаліть м'язи, висушіть і пом'якшують, а коліна випрямляли. Сухе, зморшкувате й випрямлене волосся звисало на поводках, як коштовності та доказ солдатської хоробрості.

Такими прикрасами пишається кожен вояк-скіф: найкращий воїн той, у кого більше прикрас. У багатьох з них так багато шкіри, що вони шиють плащі і носять їх на одязі. Скіфські воїни часто зрізали шкіру та цвяхи з убитих ворогів, зрізали цвяхи з правих рук, прив'язували їх до прапора списами [11, с. 87].

Убитим ворожим правителям і полководцям відсікали голови, а з їх черепів робили миски, попередньо вимивали та прикрашали. Такі фужери

призначені для гостей, які п'ють своє вино під час свят, щоб розважити поважних гостей. При цьому ви повинні розповісти іноземним гостям, з голови яких виготовляли цю чашу, де загинув її власник і в якій битві. Це не лише з хвастощів чи гордості, а й для того, щоб поширити страх серед ворогів. Бо якби будь-який ворог наважився піти на війну відокремлено, з ним сталося б те саме.

Раз на рік цар скіфського племені влаштовує для своїх воїнів гучний бенкет. Вони розважають їх й налив вина у келих. Такий келих вина має право випити кожен скіфський воїн, який убив на війні хоча б одного ворога. Воїнам, які вбили багато ворогів, налили дві келихи вина, випити з цих двох келихів і покласти в праві руки. Вояки, які не вбили жодного ворога на війні, були тому, що не мали права пити.

Відлюдник урочисто присягнув на вірність царю та їхньому народу, надавши всій церемонії релігійне значення. Для цього вони наповнювали вином великий глечик і змішували з вином по краплі крові від кожної групи людей, які клялися. Під час співу занурюйте в банку мечі, ножі, списи та стріли, а потім урочисто дайте клятву. Після цього всі клятви та їхні старші випили вина, і обряд закінчився.

Померлих або вбитих на війні царів ховають в землю, на території, який називають - Геррос. Геррос - Земля Русів - знаходиться там, де Борисфен (Дніпро) можливий для використання великих човнів.. У кожному населеному пункті були присутні на похороні, і в них зібралося багато людей, усі вони пішли за тілом царя на його цвинтар. Дійшовши до котловану, тіло клали на підготовлену грядку, застелену дорогим килимом. Навколо тіла царя стріли, стовпи закопані, все накрите дахом, і яма, як кімната, влаштована. Поруч з королем стояла його вбита кохана дружина та їхні вбиті слуги. Тут поставили там панцирний королівський віз і вбили його улюбленого коня, різний коштовний золотий посуд, зброю, їжу та напої в посуді [11, с. 89].

Наприкінці похорону всі зібрані наклали високий курган над будинком короля. На роботі всі кинулися будувати курган вищий за сусідів. Через рік після поховання короля відбулася ще одна церемонія за ним — панахида.

Навіщо вбивати 50 королівських слуг і 50 королівських коней, щоб підготувати їхні тіла.

Біля гробниці жердини ставили на жердини з підвішеними на них кінями, не відриваючи ноги від землі, а вбитих вершниками садили на коней. Потім влаштували панахиду, поховали вбитих слуг і коней, давали їм їсти та напої.

Цар завжди тримав подалі від скиту своїх слуг, а не чужинців. Поховання в інших реколекцій здійснювали, коли дозволяла кількість. Вони також можуть готувати, як описано вище, вкладаючи їжу та напої в могили померлих. Померлого поховали на 40-й день, а потім тіло перевезли до рідних і близьких. Через рік також відбулася панахида, де рідні загиблих забезпечили всіх їжею та напоями.

Після поховання відлюдник очищається: миють волосся з милом, приймають ванну, використовують конопляне насіння. У Скіфії марихуану можна побачити всюди в дикій природі, а всіх відлюдників сіють і садять. Конопля — рослина, за властивостями схожа на льон. З коноплі виготовляють волокна, так само як з льону виготовляють тканини для одяг.

Таким чином, зі Скіфського логосу Геродота ми дізнаємось про походження, етнографію скіфів і географічний простір.

2.3 Скіфський сакральний центр Екзампай та гіпотези його локалізації

Екзампай чи Ексампій (дав.-гр. Ἐξαμπαῖος, укр. Священні шляхи) – сакральний центр Великої Скіфії, де за наказом володаря країни Аріанта було виготовлено та встановлено пам'ятку народу – Священний казан.

Згідно із дослідженнями В. І. Петрука, місцевість Екзампай розташовується на межі сучасної Кіровоградської і Миколаївської областей, у районі висоти 269 м (48°09' пн. ш. 31°47' сх. д.) на гребені вододілу поміж верхніми витокami Мертвоводу (річок Костувата) і Чорного Ташлика

(Бежбайраки). Це є найвища точка у всіх правобережних степах. Знаходиться неподалік від межі із лісостепом й, пролягає якраз на межу поміж археологічно ареалом скіфів-орачів та їхніми південними сусідами – алазонами [31, с. 68].

Центральна верхня притока мертвоводу, що разом ідентифіковані як р. Екзампей. У даному урочищі знайдено велике кам'яне плато, котре, на думку В. Петрука, за аналогією до грецького «омфала» у Дельфах та кельтського величезного каменя в Уснеху, можна назвати «пупом скіфської землі».

Ще М. Кисслінг висловив думку, що грецька назва Екзампаю – «Священні шляхи» – бо там знаходилось скіфське святилище [66]. Інші дослідники вказували, що ця місцевість може бути ключовою точкою на старому торговому шляху, і, за словами стародавніх, ця місцевість була захищена богами. Б. М. Граков розповідав, що походження казана свідчить про універсальні скіфські особливості святилища, і що в місцевості, де воно було створено, можуть проводитися універсальні скіфські свята [15, с. 160].

Д. С. Раєвський розвинув ідею взаємозв'язку святилища Екзампай із пантеоном скіфських богів, описаних Геродотом (IV, 59), ставлячи питання не просто про святилище, а про «загальноскіфський релігійний центр». Порівнюючи науковця із альпіністом, він висловив знаменну сентенцію: «намагаючись уникнути падіння у провалля необґрунтованих гіпотез, потрібно пам'ятати, що прагнення будь-якою ціною забезпечити собі максимальну кількість точок опори загрожує нерухомістю» [35, с. 113].

Проблеми історичної географії скіфів найбільш тісно пов'язані з її етнічною географією, а саме з визначенням місця розташування та межі поселень чи поселень кочівників і переселенців. Ці проблеми не завжди виявляються на археологічній культурній карті, постійно обговорюються. Тому важливо зрозуміти феномен сакральної географії, одним з основних принципів якої є поняття «сакральний центр», який безпосередньо пов'язаний з географічним центром країни.

Сакральна географія вивчає закономірності існування народів не в фізичному сенсі, а у архетиповому аспекті.

Найкращим прикладом такого підходу є давня історія України періоду Великої Скіфії.

Загальновідомо, що Геродот, у «Скіфському логосі» для опису Скіфії, як країни, використав модель «тетрагона – квадрата», сторони котрого були прямо зіставлено із чотирма сторонами світу в локальному розумінні. Географічним та сакральним центром Еллади, і відповідно усього світу реального і містичного, вважалися Дельфи. В храмі бога сонця Аполлона, зберігався священний камінь «омфал», який позначав так званий «пуп» землі [11, с. 92].

Щодо Скіфії, то Д. С. Раєвський намагався пов'язати геометричну модель країни з міфом про народ, який її представляв. Він виходив із припущення, що рівносторонній чотирикутник є найпростішою моделлю організованого Всесвіту (у тому числі й у скіфів). І через призму такого філософського розуміння підходив до конкретних проблем, зокрема і пошуку головного святилища Скіфії: «Урочище Екзампай, таким чином, за даними Геродота, має бути у геометричному центрі даного чотирикутника. Сакральні ж властивості центра світу визначаються саме тим, що саме через нього проходить найкоротший шлях, котрий пов'язує землю та людину із Небом й Творцем» [35, с. 113].

Якщо врахувати, що мова йде про святий шлях на землі, то твердження про «чотирикутний геометричний центр» дуже правильне (це реальний світ, це шлях Дельфі). Найкоротший шлях до небес складається з двох компонентів:

1) правда, якщо мається на увазі, що згаданий «центр» фізично розташований на найвищій точці святої землі або навіть найвищій точці всієї країни, то він походить від однойменної річки Екзампей);

2) таємниця, коли ми розглядаємо божественну природу «центру», вона скорочує шлях до небес. Однак під впливом християнського монотеїзму творець згадувався, і ставилося питання, і ставилося питання: власне, Бог, що вийшов зі свого пантеону семи богів, скіфи звернулися до цього головного перед встановленням Святилиця. . Святий горщик?

Не замислюючись про це, Д. С. Раєвський подумав про календарні свята,

пов'язані з чотирма відомими золотими талісманами — мискою, сокирою, плугом і ярмом, що нібито «спадає з неба»: «є» світу, звісно, Місце святкування, воно знову з'являється в ритуальній події «початку світу». Тому є всі підстави вважати, що свята скіфів відбувалися в районі Еksamпая...». Ця гіпотеза відхилялася від його попереднього слушного аргументу: «Дані Геродота про розташування цієї землі дуже великі. наведені вище умовні, оскільки на них не впливають реальна географія та поняття світу та його центрального чотирикутника. «Як ми бачили, концепція відірвана від реальності, і висновок не оптимістичний [35, с. 113].

Ця ситуація може здатися фактом у системі, тому вона недостатньо переконлива. Однак, щоб залучити дуже пояснювальний матеріал із життя сучасників скіфів (також знаменитих «західноєвропейців»), можна перевершити тексти логосу скіфів, усі твори Геродота і навіть грецький світ-перші кельтські імена з'являються в його «Історії». Запереченням проти цього може бути певна історична тенденція або навіть тенденція (зазвичай несвідома), що звужує простір для порівняння навколо скіфів (скіфське мистецтво, міфологія) лише до азійських аналогів. [19, с. 383].

Отже, за твердженням Н. С. Широкової, спеціаліста із культури кельтів: «Дія кельтської міфології розгортається у особливому магічному просторі сакральної географії. ... Мова іде про символіку центру, котра має велике значення у всіх давніх традиціях, та пов'язаною із нею філософською концепцією влади». Проте, на відміну від Д. С. Раєвського, поняття центру у Н. С. Широкової не перетворюється на чисто світоглядне, а таки із реальною географією країни: символічне значення центру світу і царя світу чітко простежується в кельтській традиції. [61, с. 172].

Символ омфала може бути розташований просто як центр певної території, але він не стільки духовний, скільки географічний, хоча два значення часто перетинаються. Тим не менш, для людей, які живуть у цьому районі, таке місце є однозначно «Центром Світу» [35, с. 113].

Такі спостереження важливі, оскільки вони ілюструють різницю між поклонінням Аресу в різних регіонах Скіфії (як казав Геродот), і його сакральний центр не завжди одночасно географічно й добре описано. Складання храму Арея та вітваря головний і «скіфський» він розташований у сакральному центрі всіх скіфів (про це Геродот промовчав).

Однак, підказкою є вказівка на те, що місцевість Ексампай розташовувалась на межі двох не кочових, осілих племен – із півночі скіфів-орачів та із півдня – алазонів. Фактично Геродот вказував, що поклоніння Арея переважало серед багатоплемінних скіфів, у визначенні його спільного центру як країни брало участь не лише царська родина та кочові скіфи, а й місцеве землеробство. Це лише посилить переконливе порівняння з кельтами: «центральна» (священна) релігійна концепція кельтів є основною, але не випадковою і не безпідставною, чотири наймогутніші з Галії Три племена розташовані в центрі країни: бітурінги, карнаути, аварни, едуї. ... Цей чотиригодинний зв'язок носить переважно релігійний характер і його можна простежити з давніх часів. ... Воно засноване на символічному значенні числа чотири і пов'язане із символічним значенням центру.

Складні історичні зміни можуть зруйнувати вищезгадану основну природу перекриття кельтського сакрального та географічного центру, але це не зруйнує чіткого розбіжності цих понять: «За Цезарем, центр Галлії. Проте, географічний центр Галлії, знаходилася у області бітурингів. На межі між карнаутами та бітурінгами виявлено дуже цікаву річ — це камінь із символічним візерунком — трьома концентричними квадратами, з'єднаними чотирма прямокутними лініями..

Очевидно, мова йде про той самий символічний «земляний пуп», існування якого в Скіфії потрібно перевірити на сайті – безпосередньо в Ексампі. Це можна уточнити, але для того, щоб отримати більше доказів, варто згадати, крім кельтської країни, ще одну країну, яка все ще населяє кельтів і зберігає їхню міфологію.

Відповідно отриманим результатам, археологами було здійснено дві

приватні автоекспедиції у район лівих приток Середнього Бугу для їхньої перевірки. Твердження Д. С. Раєвського про Екзампай як священну місцевість з точкою найближчою до Неба. Справді, у описаному Геродотом районі "між Борисфеном та Гіпанісом" вершина вододілу, на котрий звертав увагу ще Б. О. Рибаків поміж верхніми притоками Чорного Ташлика та Мертвоводу позначена курганом із географічною міткою 269 м. Це найвища точка з усіх пасовищ на правому березі. Розташоване поблизу межі лісостепу, тому саме на кордоні між зоною археологічних досліджень «Скіфський землероб» та її південним сусідом Алазонами (схоже на кельтську паралельну зону) [35, с. 113].

Визначено річну будівлю «Храму Алеї» - по інший бік лісової зони, за ним ховається курган. Відстань до нього близько 250 метрів. За словами місцевих жителів, на великій території, тобто її можна використовувати як «храмову територію», дві сторони розділені на три шари (згідно сакральної концепції давнього іранського народу), це ділянка близько 60-70 акрів землі, яка раніше була дуже гарячим ґрунтом, тепер розорана тракторами.

Сакральний будівельний комплекс місцевості Екзампай має триповерхову структуру: верхній рівень — якраз біля найвищої точки «найближчого до неба» пасовища, позначеного курганом і невеликою площею храму Міража в пам'ять бога Ареса. і один Великий священний горщик (вищий світ богів); вздовж святого шляху, він пізніше був частиною дороги Кукмана (другий шар - людський світ); гірка джерельна балка (третій шар - нижній підземний світ нежиті).

Географічні особливості району Екзампай унікальні. Пролягає по прямій, яка є наближенням Дніпра, приблизно по київській лінії - вихідній точці гирла Дніпра, і служить уявною віссю, що розділяє територію Скіфів на дві половини на сході/ західний напрям. Водночас, як прикордонна територія між Арафоном і скіфами, Емпай знаходиться в продовженні лінії Рибниця-Первомайськ, яка йде в одну лінію з річкою Тирас і іншими річками, згаданими Геродотом. Найближче злиття р. Відповідає річка Гіпаніс, після чого їх течія розходиться.

Це груба межа між пасовищами та лісовими пасовищами в напрямку південь/північ.

Тому, всупереч підозрі Д. С. Раєвського, географічний і сакральний центри Скіфа в певній точці збігаються. Ретельне вивчення концепції скіфського квадрата (чотирикутника) та всіх його кутів і сторін відноситься до реальних географічних об'єктів, результати показують, що Екзампай справді є центром скіфської національної моделі Геродота.

Той факт, що географічний та сакральний центр Великої Скіфії поблизу с. Вільні Луки, виявився порівняно близьким (60 км) до сучасного географічного центру України, слугує доказом спадкоємності території Великої Скіфії до теперішньої України.

РОЗДІЛ 3

ГІПОТЕЗИ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОКАЗИ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ОПИСАНИХ ГЕРОДОТОМ В СКІФСЬКОМУ ЛОГОСІ САКРАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ ТА МІСТ

3.1 Чаша царя Аріанта: вимисел чи реальність

Давньогрецький історик Геродот писав, що у Ексампаї (місцевість Екзампай займала вододіл Чорного Ташлика і Мертвоводу, вершина котрого із позначкою 269 м. над рівнем моря розташовується біля с. Вільні Луки Кропивницької сільської ради Новоукраїнського району на межі Кіровоградської й Миколаївської областей) було встановлено величезний казан, який було відлито згідно наказу царя Аріанта із наміром своєрідного перепису населення – кожен підвладний йому скіф повинен був принести по наконечнику стріли, із котрих й було відлито пам'ятник величі та могутності скіфської держави і її володаря.

Таким чином, підрахунок чисельності населення Великої Скіфії згідно результатів першого «перепису», здійснив цар Аріант.

Оригінальність і складність цієї ситуації полягає в тому, що її умови зашифровані у вигляді опису великого ритуального казана. Рішення також залежить від прочитання та розуміння. Поки що цей казан не знайдено, а спроби вирішити дану задачу не припинялися багато разів.

На перший погляд завдання просте: 1) знати об'єм амфор, можна знайти внутрішній об'єм горщика; 2) за його формою можна розрахувати розмір основи — внутрішній діаметр; 3) додавши товщину стінки у 6 пальців, розрахувати об'єм разом із металом; 4) знайти різницю об'ємів, що дасть об'єм металу, із котрого було виготовлено казан; 5) помножити його на питому вагу

металу, із якого виготовлялися наконечники стріл - отримаємо загальну вагу казана; 5) додавши до цієї ваги 10%, урахувуючи ніжку, верхівки стінки понад рідиною, зовнішній орнамент, прикраси, іще 5% на ливник; 6) результат розділити на середню вагу тогочасних наконечників - матимемо відповідь, скільки скіфів їх здало; 7) помноживши на певний коефіцієнт «сімейності» - отримаємо чисельність населення Скіфії.

Алгоритм прозорий, проте жоден із параметрів не є стандартним. Часто зустрічаються посилання на розрахунки К.К. Марченка та О.М. Щеглова. За аналог вони взяли форму казана близьку до півкулі із кургану Солоха IV ст. до н.е., вагу наконечників стріл від 3,2 до 3,9 г, місткість амфор від 19,6 до 32,4 літра [26, с. 117].

Варіантів відповідей було одержано 36, мінімальні й максимальні із них наведено у таблиці 3.1.

Є змога приблизної перевірки: навіть коли кількість всіх скіфів, а не тільки воїнів, дорівнювала кількості війська, то їх було б тільки 700 тисяч. Це значно на порядок менше. Якщо ж брати співвідношення воїнів до населення як 1:5 (що перевірено за даними по середньовічних степових народах), то загальна чисельність населення Скіфії сягала б 30 або навіть 65 млн. чоловік, що, звісно, є абсурдним. Є.В. Черненко, не повірив в реальність цих цифр [60, с. 51]. Його сумніви підтримував М.В. Агбунов [1, с. 41-42], котрий вірить розрахункам, проте Геродоту не довіряє.

У 1989 р. К. К. Марченко та О. М. Щеглов опублікували результати повторних, більш детальних і витончених розрахунків, де детально описали процедури вибору вихідних параметрів та забезпечили їх відповідну оцінку [26, с. 26]. 117-121]. Вони використовували той самий казан як модель (малюнок В1, додаток В) і вважали, що «форма та пропорції казана не сильно змінилися», хоча казан з вужчим верхом зустрічається частіше. Вага наконечників із посиланням на Б.М. Гракова [15, с. 155] зазначена як 4,5 г. Фактично ж було взято 48 наконечників із кургану Солоха загальна вага яких складала 168,88 г, отже один важив 3,5183 г, $\approx 3,5$ г. Дактиль брався дослідниками не

енциклопедичний у 19,3 мм, а у трьох варіантах: а) іонійський малоазійський - 21,77 мм; б) дорійський – 20,41 мм; в) аттичний - 18,37 мм. Амфори добиралися за хронологічним принципом: а) лесбоська 2-ї пол. VI ст. до н.е. - 32,4 л.; б) хіоська VI - поч. V ст. до н.е. - 25,3-25,8 л; в) хіоська 2-ї чверті V ст. до н.е., 8 хоїв - 22,4 л; г) така ж, 7 хоїв - 19,6 л. Зауважте, що «я не знаю точно, як Геродот визначив товщину цього корабля — через вінець, який зазвичай товщі стіни, або товщину стінки». Кількість варіантів зростає до 72.

Чаша Аріанта і цього разу получилась грандіозна - висота від 4 до 9,5 м, вага від 7 до 46 тонн, товщина стінки від 110,22 мм до 130,62 мм, місткість - від 12 до 20 тонн. Кількість скіфів, котрі здали по наконечнику, від 3,4 до 15,6 млн. чоловік. Таким чином, очевидно, що незалежно від того, чи цар Аріант залучив для своїх підрахунків тільки воїнів, чи усіх чоловіків, отримані дані є неправдоподібними тому висновок такий: «...користуватися у дослідженнях наведеними Геродотом числовими й технологічними характеристиками не можливо, адже вони під собою не мають жодних реальних підстав» [26, с. 121].

Виникає питання: чи доцільно спробувати розібратися з текстом Геродота з точки зору «раціо» і звернутися до прикладної математики?

Білецький А.О. добре описав рівень довіри до поставленого завдання та свій публічний критичний погляд на факти та конкретні дані, які надає історія його батька: відомості про Геродота можна почерпнути з розповіді про Ольвіополітів. «Es orsin» можна розуміти по-різному. Ми перекладаємо це «бачення» замість того, щоб «використовувати власні очі». Ми не будемо обговорювати розміри кратерів у Дельфах і Павсанії, але ставимо під сумнів існування котла Аріанта, який можна перетворити на басейн. Враховуючи брак міді у скіфів, виготовлення цього казана було б непрощеним марнотратством...» [3, с. 149].

А.О.Білецький не проводив розрахунків і не згадував про спроби їх виконання, він ставив під сумнів існування котла Аріанта. Очевидно, неможливе було і виробництво іще однієї, найімовірніше такої ж литої великої посудини, що згадується Геродотом у – срібного кратера Креза в Дельфах,

котрий також начебто уміщував близько 600 амфор. Найбільшою посудиною античного часу з-поміж тих, котрі збереглись до наших днів, є кратер кінця VI ст. до н. е. із Віс. Його висота становить 1,64 м при діаметрі 1,27 м, вага - 208 кг». [26, с.120].

Тому, перш ніж починати будь-які нові перерахунки, варто пошукати спростування, щоб повернути впевненість у існуванні цієї унікальної скіфської пам'ятки та її аналогів. Для цього необхідно уважніше придивитися до прикладу Геродота, щоб його сучасники не сумнівалися в тому, про що він говорить. Порівняння дій царя Аріанта, котрий установив великий казан в священному центрі Скіфії Екзампаї, з загальновідомим тоді учинком Павсанія - спартанського царя, котрий із власної ініціативи здійснив напис на мідному кратері, установленому еллінами на честь богів в гирлі Понту Евксинського біля м. Візантія після перемоги над персами в Дельфах, священному центрі усієї Еллади [20, с. 322], зовсім не випадкове. Геродот прибув до Скіфії впродовж своїх подорожей між 455 та 445 рр. до н.е., через 70 років (2-3 покоління) після походу царя Дарія між 515-512 р. до н.е.

Тому, за натяком Гееродота, бачимо, що після перемоги над персами відбувся і знаменитий скіфський перепис. Великий триножник як «постійний пам'ятник» є символом могутності скіфів. На нашу думку, цар Аріант є прямим нащадком — сином чи онуком царя Ідантіса, який був головнокомандувачем скіфської армії під час скіфо-перської війни.

Якби не його розміри, дослідники навряд чи заперечували б існування такої пам'ятки. У той же час попередня заява Геродота про те, що Скіфський котел у шість разів більший за кратер в гирлі річки Понт, є закликом до факту, відомого всім його сучасникам (що символізує місткість кратера). Його приклади зазвичай приводять уяву до реальних моделей, характеристики яких стали предметом суперечок лише тому, що сьогодні вони самі стали далекими і маловідомими фантомами. Чому Геродот або його інформатори склали розповідь про неіснуючий скіфський «національний» пам'ятник?

Не можу погодитися і з поважним А. О. Білецьким, що передбачає

«розкіш» скіфського царя Аріанта та «нестачу скіфів міді». Тому в Бачмутському басейні Донбасу археологи виявили стародавню шахту XIV-XIII ст. Цей район Британської Колумбії називається Картамиское руда. За підрахунками вчених, там було видобуто 60 тис. т руди, з яких виплавили 3 тис. т міді. На їхню думку, «цього металу має вистачити на весь євразійський континент». Хоча це було ще до утворення скіфів, він сильно змінив місцеві запаси міді, як бронза скіфських литих казанів.

У тексті Геродота (у першій книзі, не пов'язаної з поїздкою на Косу) описані великі грецькі ритуальні предмети з дорогоцінних металів. Тому є можливість порівняти «розкіш» Аріанта з щирістю іншого персонажа історії Геродота, відомого Хлоєю, і метеоритів «Скіфський котел-3» у храмі Аполлона в Дельфійському кратері, дослідники відмовилися: «Коли всі ці речі були завершені, Кройс відправив їх у Дельфи. Крім цих, він також пожертвував інші пожертви-два великі кратери, один золотий, другий срібний. Золоту яму встановили з правого боку від входу в храм, а з лівого боку входу встановили срібну яму. Їх також перенесли після горіння храму. Золото зараз зберігається в скарбниці Клазоменів (храм у той час використовувався як банк для безпечно зберігати коштовності. Коштовності зберігаються не тільки в Дельфійському храмі, а й у численних скарбницях уздовж священної дороги, що веде до нього.) Вісім з половиною талантів і понад двадцять копалень. Срібний кратер було поставлено у куті храмового передпокою. Він може умістити шістьсот амфореїв (термін А.О. Білецького). Це відомо тому, що дельфійці змішують в ньому вино із водою на свято теофаній» [9].

На жаль, дані про вагу та місткість стосуються різних кораблів, тому це буде надійним способом перевірити місію. Більше того, в даному випадку немає жодних сумнівів чи вагань — Геродот бачив чи не бачив «величезний кратер», коли він «бачив» або «особисто» його бачив, описав багато деталей. Щоб завершити фінансову концепцію стародавніх правителів, необхідно розрахувати вагу золотого кратера. Еллінський аттичний талант становив 26,2 кг, а міна складала 1/60 його частину. Отже, золота було витрачено на

виготовлення кратера - 231,43 кг. При цьому вартість золотої міни становила десяти срібним, тобто за повну ціну золота можна було б виготовити срібний кратер (чи казан) вагою 2314,3 кг (приблизно 2,3 т). Коли форму кратера привести до близьких математичних фігур, то розрахункова товщина стінки такої посудини на 600 амфор по 9 л кожна була б всього 1,4 см, тобто менше одного дактиля, при зовнішньому діаметрі приблизно 208 см, висоті без ніжки 209,4 см, із ніжкою (~ 0,5 м) - близько 2,6 м. Це вище росту храмових служителів - для доступу до такого кратеру необхідна була б підставка, і усе ж його габарити не фантастичні.

Розміри найбільшої збереженої античної посудини, яку згадували К. Марченко і О. Щеглов, дещо менші приведених (хоча одного порядку), зокрема висота 1,64 м сумірна із зростом людини, котра мала розводити вино і розливати приготовлений та освячений напій, а вага – є дуже близькою до золотого кратера Креза. Це показує, що оцінити місткість великих ємностей дуже реально, але розрахунок ваги металу, з якого вони виготовлені, дуже залежить від визначення нюансу товщини стінки. На жаль, співавтори вважають, що немає потреби (або немає даних) уточнювати, з якого металу чи сплаву контейнер був відлитий із Віс і яка його стінка.

Варто зазначити, що ставити під сумнів число 600 доречно не число, а розмір одиниці об'єму поруч. Проте використовувати амфору для вимірювання об'єму грецьких рідин чи великих предметів марно, бо це близько 40 л [21, С. 30]. 108] (точніше, 38,8 л), я вважаю, що розмір бойлера ще збільшиться. Висновок полягає в тому, що ні формальний метод вимірювання, ні вибір найстарішого зразка лесбійської чи хіосської амфори не можуть дати справжнього кінцевого результату.

Одна ціла із 10 амфор IV ст. н.е. з Мелітопольського кургану містила 15,5 л [58, с. 76-77], що уже менше нижньої межі у 19,6 л, узятій К. Марченком та О. Щегловим.

В Двогорбій Могилі було знайдено 19 амфор, які містили відповідно: 9,5; 10,2; 10,7; 9,5; 8,9; 10,0; 9,7; 9,55; 9,6; 10,0; 10,0; 9,65; 8,65; 9,0; 8,8; 9,3; 10,0;

11,0; 10,8 літрів [34, с. 174-177], у середньому - 9,73 л (якраз 3 хойя по 3,28 л, про які буде іти мова далі). Казан на 600 амфор у такому випадку уміщував би 5838 л, вдвічі менше нижнього значення (11760 л) із розрахунків дослідників-співавторів, що значно впливатиме на кінцевий результат. Крім того, він дуже близький до 9 літрів, використаних для оцінки параметрів срібної ями, і дуже близький до місткості осетинського резервуара, що може підтвердити співвідношення розмірів між амфорою і резервуаром. Загалом зрозуміло, що зменшення місткості «ампул» — правильний напрямок (хоча зменшення кількості скіфів, що пропускають стрілку з мільйонів до сотень тисяч, тобто зменшення на порядок, буде залежати від Інші параметри). Тому варто звернути увагу на порядок – як користуватися посудом у цій конкретній ситуації.

К. Марченко та О. Щеглов апріорі вважали, що місткість казана має бути вимірною великотарною амфорою та вином, привезеними з Греції, хоча фактично не згадували про це у своїй статті. Не враховуючи способи приготування і розливу святого вина, воно пов'язане з ритуалами і звичаями греків і скіфів, і його тонкощі можуть повністю змінити вихідні умови проблеми. Принаймні можна припустити, що Геродот, називаючи їх номер, мав на увазі деякі інші амфори, які, як уже згадувалося, використовуються для вимірювання святого вина, а не звичайного. Різниця може виявитись такою ж, як нині між поняттями «бутиль» (місткістю від 2 до 20 л) й «бутилка» (пляшка від 0,1 до 2 л). Тоді і ємність у 600 амфор може мати зовсім іншу розмірність.

На золотій пекторалі в одного із скіфських хлопчиків біля ніг помітно невелику широкогорлу амфору, очевидно, із молоком від корови, зображеної поруч (рис. В 1, додаток В). Такий малий об'єм амфору може привести до реалістичного розв'язку задачі.

Тому, і сам цар Аріант не міг дати наказ ливарникам із двома вимогами: вилити казан лише із тих наконечників стріл, котрі принесли воїни, та при цьому він мав би уміщувати 600 амфор місткістю від 19,6 до 32,4 л. Геродот також цього не стверджує. Він тільки констатує те, що було реальністю

середини V ст. до н.е. - великий Священний казан вільно, із запасом уміщував 600 роздаткових норм вина, тобто реально мав навіть більшу місткість.

Іншим важливим параметром, який також залежить від реалістичного вирішення проблеми короля Аріанта, є товщина стінки казана. З наведеного вище прикладу ми бачимо, що товщина стінки великої металевої ємності, яку було знайдено, навіть набагато менша, ніж у кістки пальця. 3 мм металу достатньо, щоб забезпечити твердість 1,3 кубометра рідини - якщо таку ємність не нагрівати до кипіння так часто, як бронзовий скіфський казан. У другому випадку додатковими ребрами є рельєфні елементи-концентричні ролики, правильні трикутники, кола, вензеля тощо.

У конкретному випадку казана із кургану Солохи, зазначено товщину не стінки, а загнутого краю - 3,8 см, тобто ≈ 2 дактилі [25, с. 35-36]. Отже, співвідношення розмірів «краю» та власне товщини стінки 38:7, приблизно 5,5:1. У тому ж кургані Солоха було знайдено іще два менші казани. Один - висотою 47 см при висоті ніжки 13 см, овальної форми із діаметрами 31x44 см. Товщина «борта» становить 1,4 см, тобто рівно s дактиля (співвідношення 14:4, тобто 3,5:1). Другий - висотою також 47 см із ніжкою 12 см і товщиною «краю» 0,9 см, що дуже близько до S дактиля (співвідношення 9:4, приблизно 2,2:1). У НМІУ є два великих казани, один із с. Жаботин Кам'янського р-ну Черкаської обл., а інший в с. Осокорівка Херсонської обл. - найбільший серед всіх знайдених. Із зазначених прикладів можна зробити такі висновки.

1. Існує певна кореляція між шириною верхньої сторони та системою вимірювання довжини пальця (пальця), що дає підстави сподіватися, що ливарний цех (скоріше за все з сусіднього Немирівського селища, де було відкрито важливий металургійний центр) відлив у м. Екзампаї. Тому те, що Геродот сказав про 6 пальців, майже правильно, але цей параметр, ймовірно, пов'язаний зі стороною (краєм) тигля, а не з фактичною товщиною стінки.

2. Співставлення товщини стінки із діаметром казана показує, що при збільшенні останнього від малих (< 50) до великих (> 80 см) розмірів товщина збільшується від 4 до 7 мм. Якщо розмір збільшити вдвічі, то і товщина зросте

приблизно до 1,4 см. Можна підійти і по-іншому: при переході від малих до великих казанів співвідношення ширини верхнього бортика й товщини стінки збільшується від 2,2:1 до 5,5:1, а для ще у декілька раз більшого казана царя Аріанта могло зрости не лише до 6:1 (товщина стінки становила б якраз 1 дактиль - 1,93 см), але і 8:1 (тоді знову приходимо до 1,45 см). В обох випадках ця міцність є достатньою і прийнятною з огляду на необхідність хорошої тепловіддачі. Широкий бортик, крім оздоблення, виконує ще й роль жорсткого основного ребра (у знайденому казанку зверху була тріщина). Однак здатність розігріти казан товщиною 6 пальців (11,6 см) з чагарників і кісток тварин дуже сумнівна і може призвести до розтріскування стіни через значний перепад температур.

Останній параметр, котрий необхідно з'ясувати - це вага наконечників стріл. К. Марченко та О. Щеглов брали серію наконечників із того ж кургану Солоха, IV ст. до н.е., що і казан, у середньому по 3,5 г, а це надто мало. Скіфолог із НМІУ С.А. Корецька звернула увагу на те, що ранні скіфські наконечники стріл були дволопатеві і важили до 7,8 г, тобто удвічі більше пізніших трилопатевих, тонкостінних. Із цією умовою (а також місткості амфор у 4 л, як в хлопчика із пекторалі) кількість скіфів, котрі здали по наконечнику, за підрахунками вийшла цілком реалістичною - близько 300 тис. чоловік [31, с. 47]. У літературі можна знайти свідчення двостороннього наконечника, близького до зазначеної ваги, але в той же час зрозуміло, що такі важкі екземпляри не мають якості, тому статистично вони можуть пройти лише деяких скіфів.

Так Б.М. Граков особисто дослідив та зважив 65 наконечників з зібрання Одеського археологічного музею. [15, с. 106]. Середня ж вага більшості із них була 4,85 г.

Доцільно тепер здійснити відповідні попередні розрахунки для великого соборного Священного казана. Форму його варто обирати близькою до сфери половину радіуса, що відповідає двом великим казанам із НМІУ й найкращому із відомих - з Розкопаної могили Дніпропетровської обл. (рис. Г 1, додаток Г),

знайденого Д.І. Яворницьким у 1897 р., котрий міг би стати моделлю (без ручок й з широким бортом) для відтворення казана царя Аріанта.

Вага наконечників визначена у 4,7 г. Кількість населення Скіфії – із розрахунку 1 : 5 (воїнів до усіх жителів), тобто у п'ять разів більша, аніж число зданих наконечників. Результати (мінімальний та умовно середній) подані в таблиці 3.2.

Яка оцінка результату розв'язання цієї варіаційної задачі та її можливого пояснення? Нагадування про 190-310 000 людей про капітуляцію - цілком реальна кількість, принаймні менше, ніж 700 000 перських воїнів під контролем, тоді як населення Великого Скіфа знаходиться в межах прийняттого діапазону 0,95-11,5 мільйонів. Якщо стрілу здадуть не тільки воїни, а й усі скіфи, коли співвідношення воїнів до інших буде 1:1, населення всіх варіантів зменшиться вдвічі: з 475 до 775 тис.

Динаміка росту населення лише скіфів-номадів в Степовій Скіфії виглядає наступним чином: VII ст. до н.е. - 20 тис., VI ст. до н.е. - 50 тис., V ст. до н.е. - 141 тис., IV ст. до н.е. - 414 тис., середня чисельність за VII— IV ст. до н.е. - 201 тис. [5, с. 35]. Отже, цифри одного порядку із наведеними вище і узгоджуються між собою. Якщо скіфів-номадів на межі VI-V ст. до н.е. було = 140 тис., то разом з лісостеповим населенням загальна кількість в 475-775 тис. здається доволі пропорційною, покладаючись на зауваження Геродота, що він чув два твердження: «одне - ніби населення її (Скіфії) є доволі велике, а інше - ніби справжніх скіфів доволі мало».

У той же час, хоча казан царя Аріанта не можна порівняти з котлом Тимура-хана, він, звичайно, надзвичайно великий у порівнянні з усіма виявленими на даний момент скіфськими богами. Так, один із найбільших царських казанів Кіровоградської області. Він важить приблизно 122 кг, що еквівалентно 26 000 стріл (4,7 г). Обидва ці параметри на порядок нижче, але їх пропорційність лише підтверджує правильність обраного алгоритму.

Це дає привід знайти й максимальний результат розв'язку варіаційної задачі для казана, беручи місткість металевої амфори (дзбана) у 9 л (приблизно

3 черпаки чи малих дзбани). Додатковий стимул для такого вибору дають результати аналізу стандартів мір місткості великої серії синопських амфор (>100 шт.), котрі були вельми поширені у Східному Середземномор'ї й Причорномор'ї. Вони показали, що існувала близька мірка під назвою гект в 8,75 л, кратна 2,5 хойям, а розмах фактичної величини складав 8,7-9,8 л [28, с. 183].

Ми залишили товщину стінки 1,4 см. На прикладі казана майстра Абд Аль-Азіза ми бачимо, що цього достатньо, щоб забезпечити міцність конструкції з широкими ребрами, а також дотримані умови теплопровідності для приготування святого вина.

Отже, місткість буде становити 5,4 т (менше, аніж в казанів із храму Муцацир в Урарту).

Інші параметри: Жзовн. - 232, см, ~ 2 м 33 см, Жвнутр. – 230 см, висота без ніжки близько 1 м 74 см, із ніжкою («j») - 217,5 см; вага казана 2821 кг ~ 2,8 т), використаного металу – 2965 кг ~ 3 т), кількість тих, хто здав по одному наконечнику - 630335 чол., = 630 тис. чоловік. Якщо це лише воїни, то населення Скіфії становило 3,15 млн. чол. (дещо забагато).

Проте фізичні параметри великого казана царя Аріанта й у даному випадку не є фантастичними, його внутрішній діаметр усього на 5 см більший, аніж в казана хана Тимура, а зовнішній, міряний у найширшому місці (232,8 см) навіть поступається виміряному по краях вінця казану майстра АбдАль-Азіза (243,4 см); місткість збільшилась із 3 т до 5,4 т за рахунок форми - верхньої звуженої частини; металу витрачено лише на 40 % більше. Технологія виготовлення «легендарного» великого казана із діаметром трохи більше 2 м нічим не відрізнялася від лиття добре відомих казанів із діаметром близько 1 м й не складала принципових проблем. Близькі параметри великого казана та срібного кратера із храму Аполлона у Дельфах із товщиною стінки 1,4 см та внутрішнім діаметром 208 см.

При цьому кількість зданих чайових для контролю становила менше 700 тис., але не надто багато, що може свідчити про те, що чайові здали все доросле

чоловіче населення. Варто згадати, що наказ царя Аріанта, який орієнтований на «всіх скіфів», а не тільки на воїнів, і підкреслює соборні характеристики пам'ятника. При співвідношенні трударів та воїнів як 1:1, й такому ж воїнів-степовиків і озброєних лісостеповиків (воно може уточнюватися) кількість населення Великої Скіфії становитиме 1,575 млн. (~ 1,6 млн.), воїнів ~ 315 тис, із них номадів ~ 100-160 тис. (населення Степової Скіфії 500-800 тис. чол.). За демографічними даними максимальна чисельність населення Степової Скіфії могла складати 678 тис. чоловік [5, с. 29.], що корелюється із отриманими числами.

На останніх параметрах Священного казана царя Аріанта, й відповідно чисельності населення Великої Скіфії, пам'ятаючи про їхній вірогідний, оціночний характер, на наш погляд, і можна й зупинитися.

3.2 Гіпотеза та археологічні докази локалізації Більського городища із містом Гелон Геродота

На початку "Скіфського логоса" Геродот подає йому картину розселення відомих еллінам племен, що живуть на берегах Понта Евксінського. Згадує і землю будінів [9], що знаходилася далеко на північ за рікою Танаїс. Про існування міст у Будінії Геродот не обмовився жодним словом. А ось при висвітленні подій скіфо-перської війни кінця VI ст. до н. е. згадав про незвичайне місто Гелон, та приділив йому досить багато уваги.

Виникає закономірне запитання: чому автор вирішив розповісти про місто Гелеон, повідомляючи про події скіфо-перської війни, але не згадав, описуючи скіфську? Чому він ніде не згадав про землю Гелонів, а лише про одне місто в Гелонах? За свідченням самого Геродота та пізніших джерел, гелони були відомим племенем у південно-східній Європі, відомим своєю військовою силою, і були активними учасниками воєн з персами та союзниками скіфів.

Звернемо увагу на структуру розповіді Геродота про Гелон [9]. В цілому

розповідь стосується географічно-етнографічного опису давньогрецьких авторів різноманітних географічних об'єктів, що дає можливість повідомити читачам більш-менш різнобічну інформацію. У структурі оповідання легко можна помітити, що, дотримуючись встановленого канону, Геродот не обминув увагою наступне:

- назва міста;
- на чийй землі місто знаходиться;
- географічний опис місцевості, де розташоване місто;
- розміри міста;
- довкола міста оборонні споруди;
- архітектуру будівель;
- святилища;
- мешканців, їх походження, зовнішній вигляд, мову, спосіб життя, господарські заняття, релігійні вірування;
- інші гідні уваги читача явища та події, пов'язані з цим містом;
- зауваження (ставлення) автора стосовно поданої інформації.

Це не випадково і свідчить про те, що Геродот дуже зацікавився Гелоном і бажав про нього дізнатися якомога більше, а потім розповісти своїм читачам. Жоден населений пункт у Північному Причорномор'ї та й усій Скіфії не удостоївся такої прискіпливої уваги Геродота, як місто Гелон.

Вивченню гелонської проблеми присвятив свої праці відомий український археолог, В. М. Щербаківський (1876–1957). 12 квітня 1929 р. він надіслав у польське місто Познань статтю до наукового збірника на честь ювілею професора Д. В. Деметрикевича. Стаття написана французькою мовою, в українському перекладі вона має назву "Географічне місцезнаходження Геродотового міста Гелона". У цій статті автор опублікував детальний аргумент щодо гіпотези про те, що поселення Більського на Полтавщині та місто Гелон були ідентифіковані як одна і та ж гіпотеза, хоча вперше цю гіпотезу вчений висунув у 1919 році [64]

Розв'язуючи проблему локалізації Геродотового міста Гелон, В. М.

Щербаківський застосував метод комплексного аналізу писемних історичних та археологічних джерел.

В описі В. М. Щербаковського першою і найважливішою ознакою Гелона є його грандіозність і зовнішній вигляд та фортечної стіни. Грецькі історики повідомляють, що частина стін фортеці Грон мала 30 стадіонів. Українські дослідники підраховали, що незалежно від плану його окружність становить 16-26 кілометрів. Зовнішній вигляд фортеці залежить від будівельних матеріалів, використаних для її будівництва. У лісистих місцевостях це можуть бути дерева та земля. За словами В. М. Щербаковського, після 2000 року від фортеці Гелон залишився лише значний відрізок земляного міського муру та вириті неподалік рови [64].

Наступною важливою умовою успішних пошуків Гелона В. М. Щербаковського було визначення дальності зіткнення грецьких колоністів у північній частині Причорномор'я з місцевими поселеннями в глибині материка. У культурних відкладах цього поселення археологи повинні знайти багато артефактів грецької цивілізації, особливо побутову кераміку. Цей учений вважає, що місто Гелон переживало розквіт напередодні битви Дарія I Перського наприкінці VI століття. Це було до нашої ери. [64]

Ще одним ключовим аспектом географічного положення Гелона В. М. Щербаковського було повідомлення Геродота про те, що під час скіфо-перської війни персам вдалося знайти на пудингу занедбану фортецю, яку колишні жителі спалили[9]. За словами дослідників, хоча «батько історії» не назвав назву цієї фортеці, є всі підстави вважати, що це Гелон. Після нищівної пожежі місто ніколи не воскресало і було забуте. На думку українських вчених, трагічний епізод Геродота скіфо-перської війни не викликає у людей сумнівів щодо існування VI ст. е. до н.е., на землі великого племінного будинів міста Гелон.

На думку В. М. Щербаковського, серед усіх скіфських поселень у лісистій місцевості між Дніпром і Доном лише поселення Більського в середній течії р. Ворскли повністю сумісне з «Описом міста» Геродота. В. М.

Щербаковський проаналізував «Скіфський логос» та історію Гелона, зосередившись на природно-географічних умовах, побуті та господарській діяльності жителів Гелона. Наступним його кроком є порівняння письмових даних з археологічними даними з Більського городища. Очевидно, позитивну роль відіграло особисте спілкування з автором дослідження про Більське городище В. О. Городцовим та глибокий аналіз його статті, опублікованої в 1911 р., де детально викладені результати археологічних розкопок Більська. Саме матеріал польових досліджень В. О. Городцова поклав початок В. М. Щербаковському, на якому він обґрунтував аргументи на користь заснування поселення Більсько та міста Гелон [64].

Поки що є деякі археологічні свідчення, що підтверджують ідентифікацію поселення Більського разом із містом Гелон. Вони є системою, яка має враховувати всі докази у складності. Це означає, що коли хоча б один доказ випадає із системи, решта доказів втрачає свою цінність. Ми також вважаємо, що відомості, що містяться в письмових матеріалах, особливо в «історії» Геродота, не можуть точно збігатися з археологічними даними, отриманими при вивченні фортечних поселень у Геродоті, таких як Більського. Для того, щоб успішно ідентифікувати місто Гелон, достатньо розглянути ключові археологічні докази.

Перший археологічний доказ полягає у з'ясуванні синхронності існування міста Гелон і Більського городища. Це означає, що Велике Більське городище існувало і процвітало в один і той же час, що й описане Геродотом місто Гелон. Проаналізуємо їх хронологію по черзі.

У Геродота немає прямої вказівки на час існування міста Гелон. Як відомо, «Батько історії» у своїх працях не називав конкретної дати. Іноді він посилається на відносну хронологію, тобто повідомляє, що та чи інша подія відбулася до або після іншої відомої події. У більшості випадків грецький історик давав хронологічну послідовність подій, які він описав, а в деяких випадках вказував, скільки часу пройшло між подіями.

Наше визначення хронології міста Гелон може спиратися лише на закони

логіки. Перший логічний висновок: якщо Геродот побував на північному узбережжі Чорного моря в середині V століття, він особисто дізнався про місто Гелон від інформатора-очевидця. е. до н.е., у цей час місто тільки процвітало і підтримувало торгівлю зі стародавніми колоніями. Інформатор Геродота, можливо, не був у самому Гелоні, але він чув про це від інших купців, які, можливо, були там у минулому. Але відтоді це може зайняти лише два-три роки. Для нас це вже не важливо. Основний логічний висновок полягає в тому, що наступна епохова межа Гелона припадає на середину V ст. е. можна визначити в більш широкому контексті-перша половина V ст.

Межа існування Гелона нам теж не відома. Можемо лише припустити що в час скіфо-перської війни в кінці VI ст. до н. е. місто Гелон, як й інші дерев'яні фортеці на землі будинів, уже існувало. [9]

Тому ми можемо знайти більш-менш окреслені хронологічні рамки, коли існувало і було відоме місто Гелон серед давніх причорноморських колоній: друга половина VI ст. е.-перша половина V ст. Звичайно, історія такого великого міста, як Гелон, може бути набагато довшою, ніж за століття до Христа, але письмова інформація не є корисною.

Поселення Більського не відразу виникло у тому вигляді, який ми бачимо зараз. Дослідники вважають, що східна і західна фортеці виникли раніше, а пізніше об'єдналися у велику фортецю, а саме Гелон. Тому наше головне завдання – з'ясувати, коли з'явилися укріплення Великого Більського городища. У цьому нам допоможуть археологічні розкопки укріплень цього чудового поселення. Їх проводили кілька дослідників у різний час.

Перші розкопки оборонних споруд фортеці Більського городища здійснив у 1959–1960 рр. Б. М. Граков у тому місці, де її вал із півдня примикає до Західної фортеці (урочище Маяк). Фактично це була зачистка оголеної поверхні насипу валу, що утворилася в результаті підрізання його бульдозером під час реконструкції польової дороги. Знахідки археологів, які можна датувати приблизно VI ст. до н. е. знайдено у третьому будівельному періоді. Це і керамічне кружало та уламок вінця горщика, прикрашеного наліпленим

валиком і наскрізними про колами вздовж верхнього краю [14].

У 1966 р. Б. А. Шрамко досліджував земляні стіни Великої фортеці, яка підходила до східної фортеці з півдня впритул до дороги з Більська на Котельву. У товщі насипу валу дослідники виділили три періоди будівництва, але стародавніх культурних реліктів не виявлено [62, с. 83].

У 1974 і 1977 роках Б. А. Шрамко зробив вертикальні розрізи зруйнованої частини валу в південно-східному кутку фортеці, де працював кар'єр оригінального цегельного заводу в селі Кузуміні. В історії набережної також є три періоди будівництва, проте жодних артефактів немає. [63, с. 29].

З 1988 по 1989 рр. І. Б. Шрамко спроектував поперечний перетин стіни та зовнішнього рову великого форту через траншею шириною 1 метр, яка прилягала до їхнього стику з півночі на схід форту. Тут дослідники виділили чотири періоди будівництва, але застарілі матеріали більше не повторювалися [63, с. 40].

Розкопки валу й рову Великої фортеці в урочищі Перещепина траншеєю шириною в 2 метри провели в 1997 та в 2000 рр. О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова. У стратиграфії насипу валу та в заповненні рову археологам вдалося простежити три чіткі періоди будівництва фортифікаційних споруд. Вони датують їх відповідно VI, V та, можливо, IV ст. до н. е. [57, с. 386].

У 2006 р. П. Я. Гавриш провів вертикальну зачистку двох частин зруйнованої фортечної набережної поблизу села Куземина. Перше прибирання було проведено в районі Куземінських ставок за 1 км на південний захід від села. У пласті досліджуваного розрізу валу виділяють три періоди будівництва. На одному з них помітні сліди згорілих дерев'яних стін. У ґрунті, заповненому зсередини, знайдено кілька шматків різьбленої кераміки та старовинних амфор. Можливо, вони потрапили сюди з культурних родовищ на території скіфського городища, що знаходиться біля правого похилого берега каньйону. Знайдені культурні пам'ятки належать до третього етапу будівництва валу і датуються приблизно IV ст. Друге дослідження було проведено на Садовому районі поблизу села Куземина та південно-західного передмістя старого скверу. Також

є три періоди будівництва, є сліди дерев'яної захисної конструкції, але, на жаль, старі матеріали відсутні [6, с. 64].

Тому ми можемо використати близько 10 матеріалів польових досліджень оборонної споруди Великої фортеці Більського городища, які важливі для нас у трьох основних аспектах. Перш за все, добре доведено, що будівництво укріплень здійснювалося щонайменше в три етапи, що необхідно враховувати при визначенні віку фортеці. По-друге, земляний насип валу доповнюється дерев'яною конструкцією, яка виглядає як стіна. По-третє, знахідки культури, знайдені під час розкопок, доводять, що перший етап будівництва оборонної лінії Великої фортеці припав на VI ст. Тобто в V столітті до н.е. Набережна з дерев'яними стінами вже вражала своїми масштабами.

Час спорудження Великої фортеці Більського городища добре узгоджується з історико-культурною ситуацією, що склалася в VI ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї. Крім того, скіфам-кочівникам необхідно було терміново розширити свій життєвий простір для нових пасовищ. Поступово вони наближалися до осілого землеробського населення лісових луків. Відповідь останнього прийшла швидко. Знаючи войовничий і грабіжницький характер нових сусідів, селяни почали зміцнювати свої поселення, будуючи навколо них укріплення у вигляді земляних стін з ровами та дерев'яними стінами. Якщо на стіні фортеці достатньо захисників, це досить надійний захист для лугових вершників.

Одним із способів посилення захисту осілого населення на окремих територіях є розширення існуючих фортець за рахунок мешканців довколишніх невеликих населених пунктів. Саме в такій ситуації жителі середньої течії Ворскли, особливо поселення західне та його місцевості, почали будувати нові укріплення. Спочатку поселення на високих берегах р. Ворскли були оточені укріпленнями, тому з'явилися східні поселення. Проте було зрозуміло, що це не відповідає потребі в захисті великої кількості населення місцевості, тому будівництво нової, більшої фортеці розпочалося майже відразу. Спільними зусиллями лінія оборони успішно оточила територію площею майже 46

квадратних кілометрів, причому невеликими річками та ярами течуть по вертикалі та горизонталі, доповнюючи внутрішні озера, що збереглися дотепер. У великій фортеці можна тривалий час оселитися і розводити велику кількість худоби, яка є однією з головних об'єктів хижацької окупації скіфами. Дослідження на поселенні Більсько свідчать, що наприкінці VI ст. Більшість поселень тут у до н.е. були занедбані, а їхні жителі, очевидно, переселилися за межі фортечних стін поселення Більсько. Там під надійним захистом можна займатися ремеслом, домашнім виробництвом та сільським господарством. Виникнення VI-V ст. підтвердило це явище. На території Великої фортеці до нашої ери виникли десятки нових невеликих поселень.

Тому маємо вагомі підстави зробити висновок, що вік поселень Гелона та Більського, а також запису повідомлення про незвичайно великі укріплені поселення на землях будинів. Час є послідовним.

Доказ номер два повинен допомогти нам з'ясувати, чи відповідає місце розташування Більського городища тим географічним умовам, які описав сам Геродот, говорячи про будинів і міста Гелон.

Детально проаналізувавши повідомлення Геродота про країну будинів та місто Гелон у "Скіфському логосі", ми прийшли до висновку, що будинські землі не мали постійних кордонів [9]. Із часом вони змінювалися, розширялися й охоплювали величезні території. Зіставляючи писемні джерела з даними археології, багато вчених вважають, що саме населення скіфської доби лівобережного придніпровського лісостепу можна вважати будинами. В епоху пізньої бронзи та на ранньому етапі скіфської доби лівобережні землероби-будини проживали в межах басейнів Середньої та Верхньої Ворскли, Середнього подніпров'я й Побужжя, на Сіверському Донці. Переселенці з правого берега Дніпра, імовірно, неври-праслов'яни, потіснили частину будинів у басейн Сейму. З появою скіфів у степах Причорномор'я ще одна частина будинів у кінці VI ст. до н. е. змушена була переселитися на північ – на території в Середньому Подніпров'ї. У країні є великі ліси та великі відкриті простори, придатні для сільського господарства та тваринництва. Вивчення

географічних умов, де проживали будини та Гелони, дало їм підстави вважати, що їх поселення було лісостеповою зоною Південно-Східної Європи.

Підсумок усіх повідомлень «Батька історії» показує, що чорноморські греки мали кілька торговельних шляхів, які могли проникати на материк, щоб дістатися до місцевих жителів. Вони йшли на північний схід через лісостеп, щоб дістатися до Уралу. Однією з доріг є місто Гелон, куди неодноразово бували греки. Цей торговий шлях тягнеться від річки Південний Буг до Середнього Подніпров'я, а після перетину Дніпра повертає з півночі на північний схід.

Поселення Більське розташоване в лісостеповій зоні на лівому березі, впритул до кордону степової зони на узбережжі Чорного моря. Навколо цього району проходять старовинні середньовічні торгові шляхи, як-от знаменита Мурашина дорога. Історики вважають, що середньовічний торговий шлях України був прокладений по старому шляху, ймовірно, з давнини. При виборі цих шляхів враховуються природні умови, які сприяють руху каравану, тобто відсутні великі перешкоди, як-от широкі болотні заплави, непрохідні ліси тощо. Точкою, що позначає напрямок пасовищного торгового шляху, є високі пагорби, а в лісостеповій і лісовій зоні — населені пункти на руслі та на березі річки — транзитний торговий центр.

Поселення Більське майже за всіма параметрами «відповідало» писемній інформації про місцезнаходження Гелона. Звичайно, за останні дві тисячі років лісово-лугове середовище зазнало значних змін внаслідок техногенних впливів, але основні характеристики його географічного середовища все ще збереглися.

В оповіданні про Гелона, Геродот [9] розповідає про озеро, де живуть бобри та видри. Цікаво, що на території селища Більськ, біля західної фортеці, є старовинна водойма, схожа на звичайний ставок. Але в останні кілька століть місцеві жителі називали цю водойму «озером». Очевидно, для цього є певні причини. Можливо, в давнину сьогоднішній ставок справді схожий на природне озеро, в яке впадає невелика річечка. Що стосується бобрів і видр, то донедавна вони були звичайними об'єктами полювання в місцевій фауні. В. О.

Городцов повідомляв, що про жителів Більського на початку 20 ст. збереглися спогади про велику кількість бобрів, які живуть на пагорбах річки Суха Грунь. Донині вони зустрічаються під Більськом. Не будемо стверджувати, що Геродот описав Більське озеро, бобрів і видр в його місцевості, але цей факт доводить тотожність поселення Більського і міста Гелон у лісистих районах землі.

Щодо третього доказу він є найважливіших, можна сказати, ключовим, в порівнянні Більського городища з містом Гелон. Якщо цей доказ буде переконливим, то решта доказів автоматично стають другорядними.

Що стосується даних про розміри та планування Гелона, отриманих з відомостей Геродота, то їх інтерпретація сучасними вченими далека від одної. Тому це створювало проблеми при поєднанні Гелону з конкретними укріпленими поселеннями скіфської доби (зокрема з Більським). Тому основна робота буде зосереджена на визначенні можливих розмірів і планів міста Гелон і доведенні того, що вони значною мірою відповідають розмірам Більського городища.

Хоча на перший погляд Геродотів опис міста Гелон досить вичерпний і навіть повідомляє про його розміри, виявляється, що сучасним дослідникам цих відомостей недостатньо. На жаль, «батько історії» вказав лише один конкретний факт — довжина стіни в Гелон становить 30 рівнів [9]. Залишається лише дивуватися: про який етап говорили грецькі історики, скільки стін мало місто, які плани на землі? Дослідники гелонських питань дали різні відповіді на ці питання. Однак ви можете спробувати знайти найбільш прийнятне рішення, розглянувши всі можливі варіанти.

Найперше, спробуємо з'ясувати, в яких античних стадіях указав Геродот довжину гелонської стіни. Якщо взяти до уваги всі існуючі в античній Греції стадії, які застосовували як одиниці виміру відстаней на місцевості, то при перерахунку їх на сучасну метричну систему виявляється, що 30 стадіїв можуть дорівнювати відстані від 5,3 до 6,3 кілометра. Зокрема, в аттичних стадіях (ними користувалися в Афінах) це була відстань 5,328 кілометра, в іонійських

стадіях (ними користувалися на батьківщині Геродота – Галікарнасі) – 6,3 кілометра. Якому з указаних варіантів віддати перевагу? Ми схилиємося до того, що, оскільки твір Геродота насамперед був призначений для афінського "споживача", в описі міста Гелон вжито саме аттичні стадії.

Що стосується наших припущень про планування та масштаби міста Гелон, то важко надати переконливі докази. Більшість сучасних дослідників, вважаючи, що Геродот схильний порівнювати географічні регіони (наприклад, скіфи) і міста (наприклад, Вавилон) з геометричними фігурами, вважали планування Гелона квадратним. Зверніть увагу, що це лише гіпотеза без конкретних доказів.

Спробуємо визначити площу міста Гелон. Якщо довжину стіни Гелона Геродот подав у аттичних стадіях, то його площа при різній планіграфії (від трикутника до багатокутника) може дорівнювати від 12,5 до понад 30 квадратних кілометрів. Якщо виміри міської стіни здійснювалися в іонійських стадіях, то площа Гелона займала б від 16,5 до понад 40 квадратних кілометрів.

Розрахунок не важливий для визначення точної кількості, важливо показати приблизні параметри довжини фортечної стіни та її площі. У будь-якому випадку, масштаби Гелона справді надзвичайно грандіозні, і не дивно, що воно залишило глибоке враження на греків за часів Геродота. Тому це має бути його археологічний аналог.

Отже, в укріпленого поселення V ст. до н. е. у Східній Європі, яке претендує на ототожнення з містом Гелон, хоча б одна частина фортечної стіни повинна мати довжину в межах 5,3 – 6,3 кілометра. Площа внутрішньої території має дорівнювати не менше 16 – 17 квадратних кілометрів, а максимально – понад 40 квадратних кілометрів. Точне визначення містобудування не є важливим у наших доказах. Як ми всі знаємо, планування укріплень раннього залізного віку в Східній Європі далеке від точних контурів геометричних фігур, що переважно залежить від конкретних топографічних умов місцевості, зокрема її рельєфу. Тому план поверху міста Гелон, ймовірно, не є стандартною геометричною фігурою, а як завгодно складною

конфігурацією.

Будучи конкурентом Гелона, селище Більського справді вражає своїми масштабами. За довжиною та внутрішньою площею укріплень можна порівняти з європейськими поселеннями раннього залізного віку. За нашими оцінками, 33-кілометрова лінія оборони в населеному пункті Більського оточує 47,8 кілометра території.

Порівнюючи розміри міста Гелон з розмірами поселення Більського, почнемо шукати в останньому чітко окреслену частину фортечної стіни довжиною 30 аттичних етапів, що становить 5,3 кілометра. Виявляється, що складна конфігурація лінії оборони за межами Більського городища дозволяє виділити декілька таких ділянок. Б. А. Шрамко запропонував одну з таких ділянок — у північній частині селища Вельськ, від його північно-східного кута до повороту лінії оборони на південний захід. За словами вченого, існують сприятливі умови для польових досліджень, тому інформатор Геродот — невідомий грецький підприємець — може провести опитування в сучасному селі Кузуміна. Б. А. Шрамко наголошував, що ця частина оборонної стіни точно дорівнює 30 етапам. Фактично відзначена дослідниками довжина відрізка валу Великої фортеці становить 4,6 кілометра, що еквівалентно 26 рівням за кількістю аттичних рівнів. Значення близькі, але все ж трохи неточні [62, с. 87].

Розглянемо інші варіанти. Якби грецький бізнесмен-інформатор Геродот відвідав Західну фортецю Бельсько-Бялу, один із двох найактивніших центрів торгово-економічної діяльності краю, він міг би легко виміряти та повідомити цікавим співвітчизникам кільцеву фортецю Довжина стіни. Це дорівнює 3550 кілометрам, або близько 20 аттичних етапів. Якщо припустити, що вона схожа на Східну фортецю, то лінія оборони тягнеться на 4250 кілометрів, а це 24 горища. Тому ці варіанти нам не підходять.

На нашу думку, для порівняння з однією частиною фортечної стіни міста Гелон найбільш підходять дві ділянки оборонної лінії Великого Більського городища, що тягнеться вздовж корінного берега Ворскли. Тут від укріплень Східної фортеці на північ і на південь відходять вали й рови, які в давнину

вінчала дерев'яна стіна. Не важко уявити, яке вона справляла враження на глядача, який плив плесом Ворскли або знаходився біля підніжжя 80–90-метрової гори. Як свідчать численні артефакти, Східна фортеця у V ст. до н. е. була одним із центрів міжнародної торгівлі, і допустити факт перебування тут грецького купця з Причорномор'я не видається зовсім неймовірним. Гість мав можливість без особливих зусиль і досить точно виміряти довжину частини фортечної стіни, пливучи по Ворсклі до торгового центру чи то з півдня, чи то з півночі. Топографічні умови розташування Східної фортеці вказують на зручні місця для пристані. До речі, підгірну місцевість напроти Східної фортеці мешканці села Більська в XIX і першій половині XX ст. називали "Пристань".

Довжина фортифікаційної лінії Більського городища від східної фортеці до північно-східного кута великої фортеці біля Кузьмина та від східної фортеці до південно-східного кута великої фортеці біля Глинська майже однакова. Це дорівнює 5,6 кілометра, або 31,5 горищного етапу. Але вали і рови тут тягнуться не по прямій, а приблизно паралельно звивистій береговій лінії. Якщо подивитися на верхню фортечну стіну, що рухається по руслу Ворскли, то вона виявиться коротшою, приблизно на 30 етапів. Таким чином, ми фактично повністю перекриваємо довжину стіни міста Гелон і довжину двох окремих частин оборонної лінії Великого Більського городища.

Тому ми маємо всі підстави вважати, що розміри міста Гелон, які вказав Геродот, майже в точності збігаються з фактичними розмірами поселення Більського. Очевидно, переконувати читача в тому, що тут не варто очікувати того ж, зайве. Найголовніше, що унікальна довжина укріплень і відповідних населених пунктів Гелон і Більське дуже близькі один до одного.

Мета четвертого доказу полягає в порівнянні фортифікації, житлової та культової архітектури міста Гелон і Більського городища та з'ясуванні спільних рис між ними.

За Геродотом, місто Гелон було побудовано з дерева, включаючи фортечні стіни, будинки, храми та святині. Це природно, оскільки місто розташоване в лісистій місцевості, де дерево є основним будівельним

матеріалом.

Щодо укріплень Більського городища, то археологічні розкопки переконливо довели, що це дерево також є одним із основних будівельних матеріалів тут. Поверх насипу оборонної стіни стоїть дерев'яний паркан, який, ймовірно, є високим дерев'яним. Кожен етап фортифікаційного будівництва відзначається посиленням обороноздатності фортечної стіни, збільшенням насипу валу та зведенням на його вершині дерев'яної конструкції, у тому числі вежі. З'ясовано, що після третього будівельного періоду, який датується в межах V ст. до н. е., оборонна стіна Великої, Західної та Східної фортець Більського городища, могла височіти над горизонтом на 7–10 метрів. Уже з невеликої відстані ця дерево-земляна споруда видавалася більше дерев'яною, ніж земляною. Такою її міг бачити і грецький купець – інформатор Геродота.

У період раннього залізного віку в Східній Європі особливу увагу приділяли дерев'яним укріпленням на вершині земляних міських стін. Основною бойовою силою багаторічного ворога, що поселив землеробів-кочівників, була кіннота. Навіть якщо у відкритому бою він зазнав невдачі, він отримав перевагу завдяки раптовому швидкому тиску, мобільності та бойовій підготовці. Для такої наступальної армії Тученг і рів є важливою, але не нездоланною перешкодою. Інша справа, що на шляху є зруб товщиною кілька метрів, за яким ховаються захисники фортеці, а звідти вони різними способами атакують ворога. Крім того, великий масштаб і масштабність оборонної стіни також відіграли велику психологічну роль – ми підвищили впевненість захисників, але й послабили бойовий дух наступальної сторони. Ось чому мешканці городищ Лісостепу Східної Європи не шкодували ні зусиль, ні дерева, щоб звести якнайбільшу стіну. Саме така грандіозна дерев'яна фортеця була в Більському городищі. Навіть приблизна реконструкція фортеці свідчить про її "войовничий" зовнішній вигляд. Вона справляла не забутнє враження на мирного купця та належне – на ворога.

Отже, у нас є всі підстави стверджувати, що зовнішній вигляд оборонної лінії та архітектури Більського городища був аналогічний тому враженню, яке

отримав грецький купець, відвідавши міс то Гелон, і потім передав його у своїй розповіді Геродоту.

П'ятий доказ також можна вважати ключовим в ототожненні Більського городища з містом Гелон. Він має відповісти на питання: чи могли причорноморські греки, а від них, звісно, і Геродот, знати про існування Більського городища Гелона? Згадаємо твердження "батька історії", що мешканці міста Гелон – "це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і оселилися з будинами" [9]. Таким чином, нам необхідно виявити сліди присутності еллінів у Більському городищі або контактів місцевих мешканців із ними, щоб наш доказ набув переконливості.

Згідно з археологічними дослідженнями на місці, культурні шари в окремих частинах Більського городища справді контролюються грецькими артефактами. Це стосується і могили, де був похований Гелонс. У багатьох гробницях, хоча вони були повністю пограбовані грабіжниками, збереглося різне старовинне начиння, амфори та прикраси. Серед античних артефактів трапляються вироби, які високо цінувалися навіть у самій Греції, а також у її колоніях Північного Причорномор'я. Це – прикраси з дорогих металів, персні, монети, чорнолаковий столовий посуд, скляні й керамічні флакони для парфумів тощо.

Кількість давніх знахідок на Більському городищі навіть наштовхнула деяких дослідників на думку, що в скіфську епоху був грецький «димігрант». Але сьогодні це лише гіпотеза, і вагомих доказів поки немає. Археологам вдалося знайти в поселенні Більськ місця, які можна вважати слідами грецького життя. Проте цього, очевидно, недостатньо, щоб довести той факт, що на поселенні Більського проживали греки.

Судячи з наявних на сьогодні археологічних матеріалів, жителі Більського поселення мали дуже тісний контакт з античним світом на північному узбережжі Чорного моря. Вони почалися з кінця сьомого до початку шостого століття. е. На думку дослідників, він був незмінним у другій половині VI ст. Наприкінці цього століття до нашої ери звичайним явищем у

матеріальній культурі більського населення стали античні ємності (амфори). З початку V століття на поселення Більська починає надходити великий і широкий асортимент антикварних виробів. З середини V століття до середини IV століття до нашої ери імпорт антикварних виробів з регіону досяг піку. Це було до нашої ери.

Тому за часів Геродота, в середині V ст. Найвищий контакт з античним світом уздовж Північного Причорномор'я, включно з містом Ольвією, до Христа мало населення поселення Більсько. Очевидно, через прокладені тут торгові шляхи торговими шляхами користувалися купці з грецьких колоній на північно-західному узбережжі Чорного моря, тому в басейн Середньої Ворскли надходила велика кількість різноманітної імпортової продукції. Будучи сумним центром розвитку ремісничого та сільськогосподарського виробництва, поселення Більського може бути дуже привабливим торговим партнером для греків. Економічні інтереси спонукали греків часто відвідувати поселення Ворскли. Очевидно, що один із ольвійських купців, що побував там, був співрозмовником мандрівника Геродота, якого цікавило все незвичайне у варварському світі. Розгортається історія загадкового та дикого міста Грон, написана засновником сучасної історії Геродотом Галікарнасом. Завдяки цьому автору давня історія нашої країни коротка, яскрава і багата. Кілька поколінь археологів невтішно виявили і вивчали поселення Більського, видатну пам'ятку стародавньої Європи, і тепер мають усі підстави порівнювати його з легендарним загубленим містом Гелон.

ВИСНОВОК

Тепер можна зробити наступні висновки:

1. "Історія" Геродота Галікарнасця поділяється на дві головні частини. Перша охоплює I, II, III, IV та початок V книги, котра складається із окремих логосів. В другій частині викладено провідну тему твору – воєнне протистояння Греції та Персії.

Джерела, котрими користувався Геродот для написання твору, можна об'єднати у декілька груп:

- 1) особисті спостереження та дослідження автора;
- 2) усні перекази – як епічні, так й почуті впродовж численних подорожей;
- 3) документальні;
- 4) літературні.

2. "Скіфський логос" останні два століття став предметом активного дослідження науковцями. Традиційно вважається, що "Скіфський логос" – це перші 144 розділи четвертої книги "Історії". Дані розділи різні за обсягом – від декількох рядків й до майже сторінки.

Скіфію Геродот описував, як вважають сучасні дослідники, за раніше складеним планом й усіляко намагався його дотримуватися. План всебічно охоплював предмет дослідження і на ті часи вважався зразковим. Зокрема, географічний опис містить такі складові частини, як: межі країни, особливості рельєфу, водні ресурси, флора та фауна, корисні копалини, міста і гавані. Ріки Скіфії у Геродота є основними географічним орієнтирами. Етнографічний опис Скіфії також можна вважати досконалим й змістовним. В ньому подається інформація про територію розселення кожного народу, його етнонім (назву), мову, чисельність, походження, дані із історії народу, його суспільна організація, побут, їжа, одяг, звичаї, релігійні вірування, обряд поховання, способи ведення війни.

3. Країна скіфів, згідно опису Геродота, являла собою багату на траву та

добре зрошувану рівнину, котру перетинали численні річки, найбільшими серед яких були Істр (Дунай), Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро) й Танаїс (Дон).

Сама Скіфія, за описом Геродота, нагадувала величезний квадрат, південний край котрого простягувався уздовж Чорного моря від Істру до Меотиди (Азовського моря).

4. Події, описані Геродотом в V ст. до н. е., датуються початком VII ст. до н. е. До цього ж часу належать й самі ранні згадки про скіфів в писемних джерелах, а саме у ассирійських клинописних документах 70-х років VII ст. до н. е.

Згідно Скіфського логосу Геродота на захід від морського порту, в затоці Борисфену (Дніпра), котрий стоїть на середині скитського узбережжя Понту (Чорного моря), живе скитське плем'я з домішкою греків, котре називається каліпіди. Сусідами каліпідів на сході є алізони, люди обох цих племен ведуть скитський спосіб життя. На північ від алізонів живуть скитські хліборобні племена, котрі вирощують зерно собі та на продаж. За ними, північніше, живе скитське плем'я неври, а уже за ними лежить дика незаселена земля.

На схід від Борисфену, починаючи від Понту, сягає територія, яка вся заросла лісом. Це – Гілай (Дніпрові плавні з прилеглими до них землями). Північніше даних просторів, як відомо грекам, як живуть над рікою Гіпаніс, живуть скити. Ще далі на північ - великий (але, малолюдний) простір, за ним же живуть андрофаги-манітерс.

На схід від скитів-хліборобів, що живуть з обробітку землі, уже за річкою Пантікап скити-скотарі. Далі уже лежить простір, де живуть царські родини, котрих називають - Царськими Скитами. Вони дуже войовничі і численні, це плем'я дивиться на інші скитські племена як на своїх підданих.

На північ від царських скитів і скитських племен, котрі до них належать, живе (мабуть, не скитське) плем'я меланхленів (в перекладі - «чорноодягнуті», оскільки вони носять чорні плащі). За рікою Танаїс (Дон), на схід від царських скитів простяглись землі, заселені сарматами.

5. Згідно із дослідженнями В. І. Петрука, місцевість Екзампай розташовується на межі сучасної Кіровоградської і Миколаївської областей, у районі висоти 269 м (48°09' пн. ш. 31°47' сх. д.) на гребені вододілу поміж верхніми витокami Мертвоводу (річок Костувата) і Чорного Ташлика (Бежбайраки), неподалік села Вільні Луки (що належить до Кропивницької сільської ради) Новоукраїнського району Кіровоградської області. Це є найвища точка у всіх правобережних степах. Розташована вона неподалік від межі із лісостепом й, таким чином, пролягає якраз на межу поміж археологічно вивченим ареалом скіфів-орачів та їхніми південними сусідами – алазонами

6. Давньогрецький історик Геродот писав, що у Ексампаї (було встановлено величезний казан, який було відлито згідно наказу царя Аріанта із наміром своєрідного перепису населення – кожен підвладний йому скіф повинен був принести по наконечнику стріли, із котрих й було відлито пам'ятник величі та могутності скіфської держави і її володаря.

Згідно сучасних досліджень місцевість Екзампай займала вододіл Чорного Ташлика і Мертвоводу, вершина котрого із позначкою 269 м. над рівнем моря розташовується біля с. Вільні Луки Кропивницької сільської ради Новоукраїнського району на межі Кіровоградської й Миколаївської областей).

7. На початку "Скіфського логосу" Геродот подає сучасну йому картину розселення відомих еллінам народів, що живуть на берегах Понта Евксінського. Згадує і землю будінів, яка знаходилася далеко на півночі за рікою Танаїс. Про існування міст у Будінії (введемо цю умовну назву країни будінів) "батько історії" не обмовився жодним словом. А ось при висвітленні подій скіфо-перської війни кінця VI ст. до н. е. (тобто півстолітньої для історика давнини) не лише згадав про незвичайне місто Гелон на землі будінів, але й приділив йому досить багато уваги.

Судячи з наявних на сьогодні археологічних матеріалів, контакти мешканців Більського городища з античним світом Північного Причорномор'я були досить тісними. Вони розпочалися в кінці VII – на початку VI ст. до н. е. А вже постійними, на думку дослідників, стали у другій половині VI ст. до н. е.

Під кінець указанного століття античний тарний посуд (амфори) стає звичайним явищем у матеріальній культурі населення Більського городища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агбунов М.В. Путешествие в загадочную Скифию. – М.: Наука. 1989. – 191 с.
2. Артамонов М. И. Скифское царство // Советская археология. – Москва, 1972. – № 3. – С. 56–67.
3. Білецький А. О. Геродот про скіфів і Скіфію // Археологія. – Київ, 1991. – № 1. – С. 148–151.
4. Бузескул В. Введение в историю Греции: Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. – Петроград, 1915.
5. Гаврилюк Н.А., Тимченко Н.П. Динамика численности и воспроизводства населения Степной Скифии. //Палеогеография скифского населения Северного Причерноморья. – К., Препринт. Ин-т археологии АН Украины. 1994.
6. Гавриш П. Я. Пам'яткоохоронні роботи в Більському городищі // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – Київ, 2009. – С. 62–66.
7. Геродот. Истории: Перевод В. В. Латышева // Вестник древней истории. – Москва–Ленинград, 1947. – № 2. – С. 249–287.
8. Геродот. История в девяти книгах: Перевод и примечания Г. А. Стратановского. – Ленинград: Наука, 1972.
9. Геродот. История. Кн. I и кн. IV: Перевод И. Мартынова в переработке М. Гаспарова // История Греции.
10. Геродот. История: В 9 книгах: Перевод Ф. Г. Мищенко. – Москва, 1885. – Т. 1.
11. Геродот. Истории в девяти книгах: Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. – Київ: Наукова думка, 1993. Геродот. Фукидид. Ксенофонт. – Москва: Наука, 1976. – С. 27–165.
12. Граков Б.Н. Легенда о скифском царе Арианте (Геродот, кн. IV, гл. 81). // История, археология и этнография Средней Азии. М.: 1968. С. 101-115.
13. Граков Б. Н. Основные культуры скифского времени в

Причерноморье и в лесостепной зоне // Доклады VI научной конференции Института археологии. – Киев: Издательство АН УССР, 1953. – С. 155–168.

14. Граков Б. Н. Скифы: Научно-популярный очерк. — М. : Изд-во МГУ, 1971. — 200 с.

15. Граков Б. Н. Основные культуры скифского времени в Причерноморье и в лесостепной зоне // Доклады VI научной конференции Института археологии. – Киев: Издательство АН УССР, 1953. – С. 155–168.

16. Гриневич К. Э. О достоверности сведений Геродота об Ольвии // Вестник древней истории. – Москва, 1964. – № 1. – С. 105–110.

17. Гриневич К. Э. Четвертая книга Геродота и следы личного знакомства историко с Ольвией // Записки Харьковского университета. – Харьков, 1915. – № 4. – С. 1–15.

18. Грушевський М. С. Історія України-Руси URL <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur1.htm>

19. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: “Мысль”, 1992. – С. 383.

20. Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота: Тексты. Перевод. Комментарий. – М.: Наука, 1982. – 455 с.

21. Древнегреческо-русский словарь [в 2-х тт.]: Ок. 70 000 слов (в обоих томах) / Составил И. Х. Дворецкий; Под ред. чл.-кор. Акад. наук СССР С. И. Соболевского. С приложением грамматики, составленной С. И. Соболевским. — М.: ГИС, 1958.

22. Жебелев С. А. Источники для изучения истории античной культуры Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. – Ленинград: Издательство АН СССР, 1955. – Т. 1. – С. 5–22.

23. Жебелев С. А. Скифский рассказ Геродота // Жебелев С. А. Северное Причерноморье: Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1953. – С. 308–

347.

24. Ключко В.И. Новые данные о типах скифских горитов и колчаных наборах VI в. до н.э. //В сб.: Новые исследования археологических памятников на Украине. – К. 1977.

25. Манцевич А.П. Курган Солоха. – Л., Искусство. 1987.

26. Марченко К.К., Щеглов О.М. До Геродота, IV, 81. //Археологія №3, 1989. – С. 117-121.

27. Мелюкова А.И. Деревянная и металлическая посуда. //Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука. 1989.

28. Монахов С.Ю. Динамика форм и стандартов синопских амфор. Греческие амфоры. Проблемы развития ремесла и торговли в античном мире. – Саратов, изд-во Саратов. ун-та. 1992.

29. Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. – Ленинград: Наука, 1982.

30. Петрук В. Велика Скіфія–Оукраїна. – К.: Спалах. 2001.

31. Петрук В. І. Скіфський сакральний центр Екзампай в контексті культурної спадщини України : дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2005. – 224 с.

32. Петрухин В. Я. Дмитрий Сергеевич Раевский (1941—2004): скифский мир и скифский миф // NARTAMONGÆ. – 2018. – Т. 13. – № 1-2. – С. 12–22.

33. Полин С. В. О походе Дария в Причерноморскую Скифию // Древности скифов. – Киев: Наукова думка, 1994. – С. 86–102.

34. Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Двугорбая могила. //Древности степной Скифии. – К.: Наукова думка. 1982. - С. 148-178.

35. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. – М.: Наука, 1977. – С.113.

36. Рибаків Б. О. Геродотова Скіфія: Історико-географічний аналіз. — М.: Наука. 1979. — 248 с.

37. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор: Критическое обозрение памятников археологических и литературных / М. И. Ростовцев – М.: Книга по

Требованию, 2013. – 626 с.

38. Русяева А. С. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // Вестник древней истории. – Москва, 1986. – № 2. – С. 25–64.

39. Русяева А. С. Проникновение эллинов на территорию Украинской лесостепи в архаическое время // Вестник древней истории. – Москва, 1999. – № 4. – С. 84–97.

40. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. – Киев, 1992.

41. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. – Москва: Наука, 1979.

42. Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси: Исследования и заметки. – Москва: Издательство Московского университета, 1984.

43. Рыбаков Б. А. Новое прочтение географии Геродота // Природа. – Москва, 1977. – № 11. – С. 53–59.

44. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1981.

45. Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии в VI–I вв. до н. э. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.

46. Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – Киев: Наукова думка, 1999.

47. Скржинская М. В. Древнейшее свидетельство о знакомстве греков с мифологией скифов // Скифы Северного Причерноморья. – Киев, 1987. – С. 30–33.

48. Скржинская М. В. Источниковедческие исследования М. И. Ростовцева в книге "Скифия и Боспор" и их развитие в советской историографии // Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева. – Новочеркасск, 1989. – С. 22–23.

49. Скржинская М. В. О степени достоверности числовых данных в Скифском рассказе Геродота // Вестник древней истории. – Москва, 1989. – № 4. – С. 79–81.

50. Скржинская М. В. Перипл "Понта Эвксинского" анонимного автора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – Киев, 1980. – С. – 115–125.

51. Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – Киев: Наукова думка, 1977.

52. Скржинская М. В. Скифия глазами эллинов. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1998.

53. Скржинская М. В. Состязания на древнегреческих праздниках в Северном Причерноморье // Российская археология. – Москва, 2004. – № 2. – С. 30–39.

54. Скржинська М. В. Опис Північного Причорномор'я в "Періплі ойкумени" псевдо-Скілака і "Перієгесі" псевдо-Скімна // Археологія. – Київ, 1980. – № 35. – С. 25–37.

55. Скржинська М. В. Скіфи, сармати й інші народи Північного Причорномор'я в зображенні Плінія Старшого // Український історичний журнал. – Київ, 1977. – № 8. – С. 57–67.

56. Скржинська М. В. Скіфія та еллінський світ Північного Причорномор'я в "Історії" Геродота // Археологія. – Київ, 1991. – № 1. – С. 33–46.

57. Супруненко О. Б. Наукова концепція археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу" // Більське городище в контексті пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 383–390.

58. Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. // Киев: «Наукова думка». 1988. 264 с.

59. Франко І. Я. Причинки до історії України-Руси URL <https://www.i-franko.name/uk/History/DoIstorijiUkrajiny-Rusi.html>

60. Черненко Е.В. Скифо-персидская война. – К.: Наукова думка. 1984.

61. Широкова Н.С. Культура кельтов и нордическая традиция античности. – С-Пб.: Евразия, 2000. – С. 172.

62. Шрамко Б. А. Більське городище на Полтавщині // Народна творчість та етнографія. – Київ, 2003. – № 1–2. – С. 83–87.

63. Шрамко Б. А. Возникновение Бельского городища // Древности 1997–1998: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1999. – С. 5–58.

64. Щербаківський В. Формація української нації. Нарис праісторії України. – Нью-Йорк, 1958.

65. Herodotus and his Work - *Herodotos: Pauly - Wissowa Real-Encyclopädie*. Vol. VIII., Supplement, 2tes Heft. By F. Jacoby. 1913.

66. Kiessling M. Exampaios. Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft //Neue Bearbeitung, begonnen von G.Wissowa, hrsg. von W.Kroll. – Stuttgart, 1909. – VI.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис. А 1. Карта Великої Скіфії (за Б.О. Рибаківим)

Рис. А 2 Карта Скіфії

Рис. Б 1. Форма казана із кургану Солоха IV ст. до н.е. (приклад взято для розрахунків К.К. Марченка та О.М. Щеглова об'єму чаші царя Аріанта)

Рис. В 1. Хлопчик з амforoю (фрагмент скіфської пекторалі)

Рис. Г 1. Казан з Розкопаної могили Дніпропетровської обл. (знайдений Д.І. Яворницьким у 1897 р.)

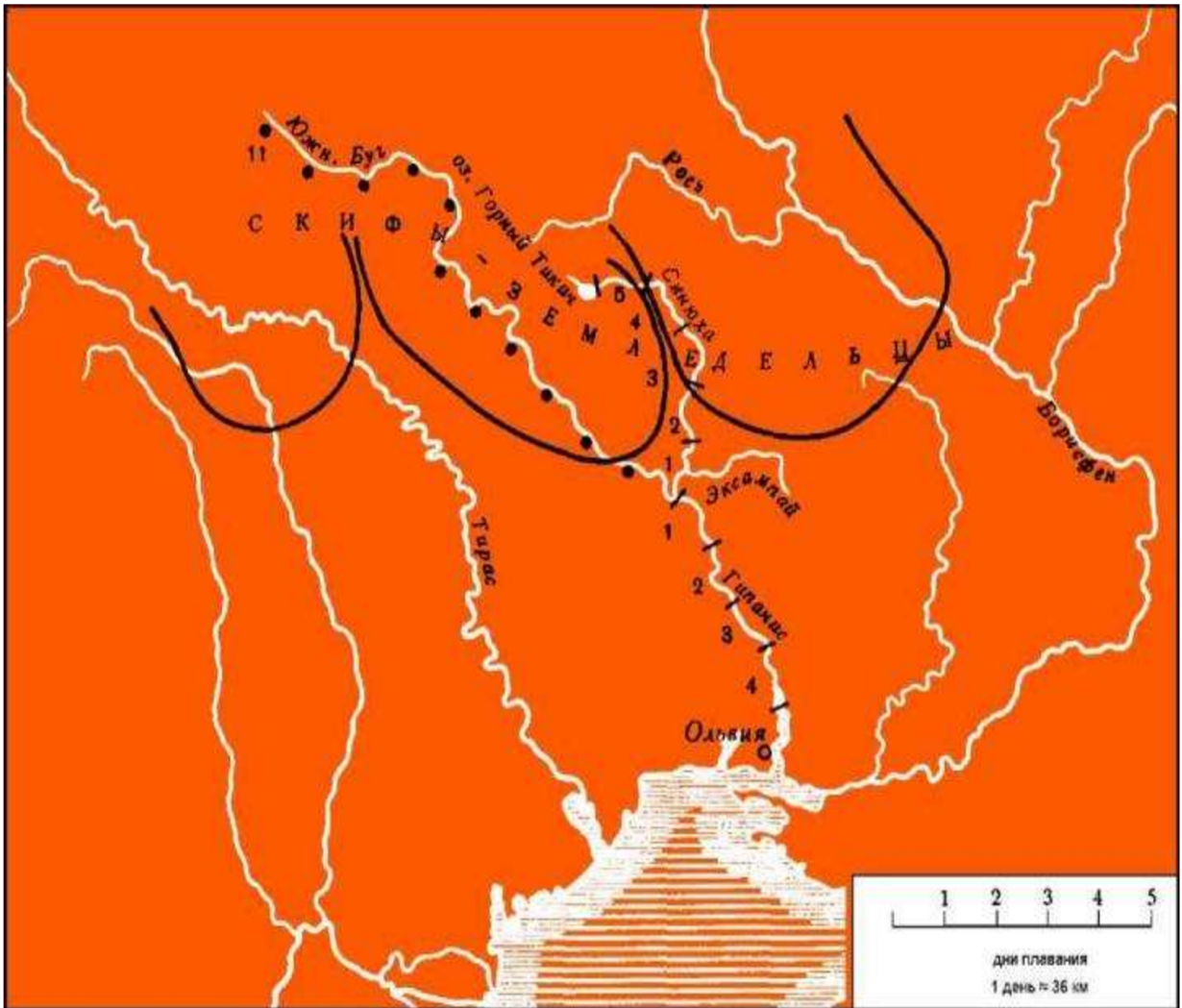

Рис. Г 2 Скіфські ріки

Таблиця 3.1

Підрахунок кількості населення Великої Скіфії за результатами першого «перепису», проведеного царем Аріантом (за розрахунками К.К. Марченка та О.М. Щеглова)

Варіант	Місткість казана (літрів)	Вага казана (кг)	Кількість наконечників	Кількість скіфів-воїнів
Min	11760	21654	6155000	≈ 6 млн. чол.
Max	19440	41771	13009000	≈ 13 млн. чол.

Джерело: складено автором на основі [26, с. 118]

Таблиця 3.2

Результати розрахунку співвідношення населення Скіфії до місткості чаші Аріанта

Місткість казана (тонн)	Товщина стінки (см)	Жзовн. (см)	Жвнутр. (см)	Висота без ніжки (см)	Висота з ніжкою (см)	Вага казана (кг)	Вага металу до лиття (кг)	Кількість зданих наконечників стріл (шт)	Населення Великої Скіфії (млн. чол.)
1,68	1,4	158,8 » 159	156	118	147	861	904	192351 » 190000	» 0,95
1,68	1,93	159,9 » 160	156	118	147	1213	1274	271000	» 1,35
1,964	1,4	167,3	164,5	125	156	1012	1062	226000	» 1,13
1,964	1,93	168,3	164,5	125	156	1402	1472	313324 » 310000	» 1,5